

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра історії України

Напрямок підготовки – історія та археологія

Освітньо-кваліфікаційний рівень – другий магістерський

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**МІСТО ЯК ПРОСТІР СОЦІАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ: ТРАНСФОРМАЦІЇ
КИЄВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛАХ**

Мілютін Марк Йосипович,
студент VI курсу групи ІСм-1-23-2.0д
Науковий керівник:
завідувачка кафедри історії України,
доктор історичних наук, професор
Гедьо Анна Володимирівна

Роботу захищено «__»_____20__р.

Оцінка _____

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1.....	10
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Огляд історіографії	10
1.2. Характеристика джерельної бази	16
1.3. Методологічні засади дослідження	24
РОЗДІЛ 2.....	31
МІСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ КИЄВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У ВИСВІТЛЕННІ ПЕРІОДИЧНИХ ДЖЕРЕЛ: СОЦІАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА ГРОМАДСЬКА РЕАКЦІЯ.....	31
2.1. Епідеміологічні та санітарно-гігієнічні проблеми міста	31
2.2. Питання охорони жіночого здоров'я, материнства і дитинства	48
РОЗДІЛ 3.....	62
ПРЕСА ЯК ДЗЕРКАЛО МІСЬКОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТА СУСПІЛЬНОЇ РЕАКЦІЇ НА СМЕРТНІСТЬ.....	62
3.1. Мережа медичних закладів та медичні послуги в місті	62
3.2. Відображення смертності та прояви трауру на сторінках міської періодики	70
РОЗДІЛ 4.....	83
МЕДИЧНИЙ ВИМІР ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ КИЄВА У СПОГАДАХ ТА ЛИСТУВАННІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	83
4.1. Досвід хвороби: медичний наратив в епістолярній та мемуарній спадщині Олександра Кониського та Миколи Лисенка	83
4.2. Смерть та здоров'я діячів громади: репрезентація у спогадах сучасників	97
ВИСНОВКИ.....	112
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	118
ДОДАТКИ.....	132

ВСТУП

Епідеміологічне благополуччя міських агломерацій традиційно посідає чільне місце у функціонуванні громад та системі управління міською адміністрацією. У сучасному постпандемічному світі, на тлі актуалізації проблем епідеміологічної безпеки міст, дослідження історичного досвіду функціонування населення під час пандемій набуває виняткового значення. Особливої релевантності набуває також аналіз комунікаційних процесів у періоди епідеміологічних криз, що дозволяє вивчити механізми формування суспільної свідомості та реакції на кризи.

У контексті цього дослідження, особливу цінність становлять наративні джерела, які відображають не лише фактичні події, а й їхнє сприйняття, емоційне забарвлення та інтерпретацію сучасниками. Серед таких джерел, газетна періодика кінця XIX – початку XX століття виступає як ключовий комунікаційний простір, що формував та віддзеркалював суспільну думку. Поряд з цим, не менш важливими є матеріали особового походження – щоденники, листи та спогади, які розкривають індивідуальні переживання, повсякденні практики та неформальні мережі комунікації у відповідь на соціальні виклики. Їхній комплексний аналіз дозволяє реконструювати суспільні настрої у періоди пошестей, дослідити реакцію міської влади на посталі перед ними виклики та простежити формування публічного дискурсу.

Враховуючи значну роль медіа та особистих свідчень у формуванні громадської думки та її віддзеркалення, аналіз цих джерел надає можливість сформувати цілісне уявлення про суспільні настрої, санітарно-гігієнічний стан населення, заходи, що вживалися місцевою владою, та їхнє сприйняття громадськістю. Вивчення цих наративів є критично важливим для розуміння того, як місто та його жителі адаптувалися до кризових ситуацій, як формувалися колективні стратегії виживання та як ці події відкладалися у суспільній пам'яті.

Слід зазначити, що, аналогічно до сучасної ситуації, тематика епідеміологічного благополуччя посідала ключове місце у суспільному дискурсі

кінця XIX – початку XX століття. У той час як сьогодні ця проблематика активно висвітлюється на провідних інформаційних ресурсах, у телевізійному просторі, у так званих «нових медіа» та навіть є окремими рубриками на офіційних сайтах державних інституцій, міжнародних організацій, посольств і консульств, медіапростір кінця XIX – початку XX століття був зосереджений переважно на газетному сегменті. Дослідження цього історичного досвіду є особливо актуальним у контексті сучасних глобальних викликів, зокрема пандемії COVID-19 та інших загроз, що підкреслює потребу у вивченні історичних моделей адаптації та комунікації в кризових умовах. Комплексний аналіз наративних джерел, що включають періодичну пресу та матеріали особового походження, дозволяє нам не лише відновити фактологічну картину, а й заглибитись у соціально-культурні аспекти реакції на виклики, що є особливо цінним для розуміння міської стійкості.

Об’єкт дослідження: інформаційні ресурси київської газетної періодики та матеріали особового походження кінця XIX – початку XX ст., як репрезентативні наративні джерела.

Предмет дослідження: джерельний потенціал київської міської преси та матеріалів особового походження кінця XIX – початку XX ст. у висвітленні епідеміологічної ситуації та пов’язаних із нею соціальних викликів.

Мета магістерської роботи: комплексно проаналізувати наративні джерела київської газетної періодики та матеріалів особового походження кінця XIX – початку XX ст. для розкриття трансформацій міського повсякдення, функціонування системи охорони здоров’я та формування суспільних реакцій в умовах епідеміологічних викликів, обґрунтувавши таким чином Київ як простір соціальних викликів досліджуваного періоду.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних дослідницьких **завдань:**

- Охарактеризувати стан історіографічної розробки теми, визначити джерельну базу дослідження (включаючи газетну періодику та матеріали особового походження) та обґрунтувати застосовувані наукові методи.
- Виявити та проаналізувати матеріали періодичних видань, що висвітлюють проблеми міського господарства та їхній прямий чи опосередкований вплив на санітарно-епідеміологічну ситуацію в Києві кінця XIX – початку XX ст.
- Розкрити специфіку репрезентації у наративних джерелах (газетній періодиці та матеріалах особового походження) питань, пов'язаних зі станом жіночого здоров'я, інститутом материнства та дитинства, як важливих аспектів міського повсякдення під час епідемій.
- Дослідити інформативний потенціал газетних публікацій та матеріалів особового походження для вивчення умов функціонування та принципів організації міської системи охорони здоров'я, а також механізмів протидії та ліквідації епідемічних спалахів.
- Проаналізувати наративні джерела для реконструкції суспільної реакції та траурних заходів, пов'язаних зі смертю медичних працівників, у контексті міського повсякдення, виявивши соціокультурні трансформації цього періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця XIX – початку XX ст. Вибір нижньої межі зумовлений початком активних процесів індустріалізації та урбанізації на теренах України, що супроводжувалися значними соціальними змінами та епідеміологічними викликами. Верхня межа окреслена початком національно-визвольних змагань, які кардинально змінили характер функціонування міста та суспільних процесів.

Географічні межі роботи визначаються законодавчо закріпленими межами території Києва досліджуваного періоду.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексній постановці та поглибленому вивченні актуальної наукової теми, яка раніше отримувала лише фрагментарне висвітлення. Шляхом залучення до аналізу широкого корпусу

нарративних джерел, включаючи періодичні видання та матеріали особового походження досліджуваної доби, здійснено спробу реконструкції міського повсякдення Києва в умовах епідемічних спалахів та функціонування системи охорони здоров'я. На основі аналізу цих джерел вперше з'ясовано специфіку та локалізацію епідемій, деталізовано особливості надання медичних послуг жінкам і дітям. Використання такої джерельної бази дозволило відтворити суспільну реакцію на смерть лікарів та реконструювати обрядовість похоронних заходів, що є важливим аспектом вивчення соціальних трансформацій міста та його готовності до викликів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати магістерського дослідження апробовано у формі доповідей, виступів і публікацій на 13 конференціях: X Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська минувшина. Шлях до незалежності: досвід, проблеми, перспективи. До 30 річчя незалежності України» (Київ, 27 квітня 2021); X Всеукраїнська наукова онлайн-конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України: освітні традиції в історії міста» (Київ, 26 травня 2021 року); XI Всеукраїнська наукова онлайн-конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України XIX – початку XX ст.: місто як інформаційно-комунікаційний осередок» (Київ, 25 травня 2022 року); VII Всеукраїнська наукова конференція «Історико-біографічні дослідження в сучасній Україні: теоретико-методологічні, джерелознавчі та дидактичні аспекти» (Київ, 23 вересня 2022 року); XII Всеукраїнські драгоманивські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс». (Київ, 17 березня 2023); XI Всеукраїнська науково-практична конференція для молодих учених «Українська минувшина: війни за ідентичність і незалежність» (Київ, 20 квітня 2023 р.); Щорічна науково-практична конференція «Київ і кияни» (Київ 16-17 листопада 2023 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна у світовому історичному просторі» (Маріупольський державний університет (онлайн), 15 листопада 2023 р.);

Всеукраїнська наукова онлайн-конференція «Борис Грінченко: знаний і невідомий» (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна 19 січня 2024 р); XII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених із міжнародною участю «Українська минувшина: війни за ідентичність і незалежність» (Київ, 25 квітня 2024 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна у світовому історичному просторі» (Маріупольський державний університет (онлайн), 22 листопада 2024 р); XIII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених із міжнародною участю «Українська минувшина: війни за ідентичність і незалежність» (Київ, 24 квітня 2025 р.), XIV Міжнародна наукова онлайн-конференція «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: політика пам'яті у минулому й сьогоденні» (Київ, 27 травня 2025 року)

Публікації Результати дослідження викладено в 6 публікаціях, з яких 5 статей у фахових виданнях, що належать до категорії Б.

Hedo A., Miliutin M. Epidemics in Kyiv covered in the newspaper periodicals of the city of the late 19th–early 20th centuries. *Skhid*, 2021, № 2(3). P. 12-18.

Гедьо А., Мілютін М. Санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві в умовах соціальної нестабільності на шпальтах міської преси кінця XIX – початку XX ст. *Київські історичні студії*. 2022. № 2. С. 125 – 132.

Гедьо А., Мілютін М. Міста та народи Криму у сприйнятті барона Гакстгаузена. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2023. Т. 13, № 35-36. С. 22–33. URL: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2023-13-35-36-22-33>

Гедьо А., Мілютін М. Смерть лікаря: мортальні практики на сторінках Київської міської періодики кінця XIX століття. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2024. № 39. С. 18–28. URL: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2024-15-39-18-28>.

Гедьо А., Мілютін М. Київ очима преси: санітарні та інфраструктурні виклики за матеріалами міської періодики кінця XIX – початку XX ст. *Вісник*

Маріупольського державного університету. 2024. № 40. С. 20–33.
URL: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2024-15-40-20-33>.

Мілютін М. Медичні товари та послуги у рекламному просторі київської періодики кінця ХІХ – початку ХХІ ст. *Грінченко – Сетон міжнародний журнал молодих науковців*, 2020, № 2 (2), С.63–71.

Структура роботи: робота складається з вступу, чотирьох розділів (восьми підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд історіографії

Сучасна українська історіографія виокремлює три етапи у вивченні київської періодики кінця XIX – початку XX ст. Історіографія імперської доби припадає на 1905–1921 рр.; радянський період охоплює 1921–1991 рр.; сучасний з 1991 – по сьогодні¹. Кожному з окреслених періодів зважаючи на суспільно-політичну ситуацію і вектор розвитку науки, притаманні певні ідеологічні конструкти і світоглядні особливості.

Одними з перших зачинателів у дослідженні київської і загалом української преси можна вважати її видавців і редакторів М. Грушевського², С. Єфремова³, О. Русова⁴. Виникнення і становлення української періодики провокувало обурення і гострі дискусії у переважно монархічному суспільстві Російської імперії, тому у своїй публіцистиці, автори намагалися відповісти на закиди, висвітлити передумови виникнення, окреслити тенденції розвитку і проблеми становлення україномовного газетного сегменту у російському інформаційному просторі.

Грунтовними історичними розвідками вітчизняної журналістики є публікації Б. Грінченка на сторінках «Ради», оформлені в окрему працю: «Тяжким шляхом: Про українську пресу»⁵. Враховуючи той факт, що автор був безпосередньо

¹Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд істор. наук: 07.00.06 / Київ. нац. універ. Ім. Тараса Шевченка, 2018. С. 280.

²До наших читачів в Росії. М. С. Грушевський. Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.. Львів: Видавництво "Світ". 2005. Т. 2. С. 327–331.

³Українська преса в 1907 р. *Киевские вести*. 1908. № 1. 1 січня. С. 2.

⁴К вопросу об украинской прессе. *Киевская старина*. 1905. № 11 - 12. С. 108-109.
К изданию народной украинской газеты. *Киевская старина*. 1906. № 1. С. 16-17.

⁵Грінченко Б. Тяжким шляхом (про українську пресу). Київ, 1912. 74 с.

дотичний до видавничого процесу, цінність його розвідок полягає у розкритті впливу цензури на розвиток українського видавництва.

Наукове дослідження періодики як історичного джерела, активізувалося у другій половині 1920-х років. Вивченню газетних видань Києва кінця XIX - початку XX ст. у той час був притаманний, головним чином, бібліографічний характер, а самі газети аналізувалися не як вид писемних джерел, а розглядалися як частина загального комплексу преси, що видавалася на теренах всієї підросійської України. При цьому, для радянської історичної науки характерний розвиток методологічного інструментарію для опрацювання джерельного потенціалу преси, але прослідковується применшення і знецінення національних особливостей преси.

Історії української преси присвячені роботи наукових кіл української діаспори у XX ст. Уваги заслуговує робота А. Животка. «Історія української преси»⁶. Ґрунтуючись на архівних джерелах і інформації бібліографічних покажчиків, автор висвітлює історію розвитку київської періодики кінця XIX першої третини XX сторіччя.

Історії розвитку і джерелознавчим питанням у контексті вивчення періодичних джерел міста кінця XIX - початку XX ст. присвячені дослідження сучасних дослідників А. Волобуєвої «Становлення і розвиток преси Києва (1835–1917)»⁷, Г. Сенкевича «Міська газета: творчо-соціальна парадигма функціонування»⁸, О. Левчук «Преса Києва 1905 – 1914 рр.: особливості типологізації»⁹, І. Гребцової «Контент-аналіз як метод вивчення матеріалів

⁶ Животко А. Історія української преси. Регенсбург, 1946. 134 с.

⁷ Волобуєва А. М. Становлення і розвиток преси Києва (1835-1917): типологія, проблематика, національна спрямованість: автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04: Київ, 2008. 20 с.

⁸ Сенкевич Г. Міська газета: творчо-соціальна парадигма функціонування : автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04. Запоріжжя, 2010.

⁹ Левчук О. Преса Києва 1905 – 1914 рр.: особливості типологізації. *Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського)*: Матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2016. С. 434 - 437.

регіональної преси середини XIX ст.»¹⁰ та В. Садівничого «Становлення вітчизняного інформаційного простору в сегменті медичної преси наддніпрянської України XIX – початку XX століть: типологія, функціонально-змістові особливості, комунікативно-прагматичні складник»¹¹.

Якщо ж розглядати періодику як джерело вивчення міської медицини, то науковці висвітлювали його лише в контексті загальних києвознавчих студій, присвячених побуту, міській культурі чи повсякденню.

Цінними є енциклопедично-довідкові видання києвознавця А. Макарова¹². У ньому розкрито різні аспекти життя Києва, міської культури, охорони здоров'я через побутові деталі.

Т. Водотика у своїй книзі «Історія повсякдення. Київ. Початок XX століття»¹³ окреслює процес становлення медичної інфраструктури міста на порубіжжі XIX і XX ст. Вона зазначає, що у Києві функціонувала розгалужена система медичних закладів – приватних лікарень і лічниць, спеціалізованих кабінетів, амбулаторій і аптек. На прикладі діяльності Ніколи і Федора Терещенків, Михайла Дегтярьова і Лазаря Бродського, авторка доводить, що рушієм до розвитку міської системи охорони здоров'я була меценатська діяльність заможних киян. Подано історію становлення і умови функціонування найбільших медичних закладів Кирилівської, Олександрівської лікарень, лікарні для чорноробів ім. цесаревича Миколая, Офтальмологічної клініки Попових, лікарні Товариства надання допомоги хворим дітям. Аналізуючи соціальну топографію Києва початку XX ст., авторка докладно висвітлює виклики, спричинені урбанізаційними процесами.

¹⁰ Гребцова І.С. Контент-аналіз як метод вивчення матеріалів регіональної преси середини XIX ст. *Записки історичного факультету*. Одеса, 2020. Вип. 31. С. 145-157.

¹¹ Садівничий В. Становлення вітчизняного інформаційного простору в сегменті медичної преси наддніпрянської України XIX – початку XX століть: типологія, функціонально змістові особливості, комунікативно-прагматичні складник : Дис. ... докт. наук із соц. комунікацій. Київ, 2015. 480 с.

¹² Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. Второе издание / ред. А. Холоша. Київ : Довіра, 2005. 256 с.

¹³ Водотика Т. Історія повсякдення. Київ. Початок XX століття. Харків: Фоліо, 2020. 251 с.: іл.

Серед негативних чинників, що погіршували здоров'я киян, названо проблеми міського господарства – водопостачання, каналізації, утилізації сміття. Санітарно-епідемічний стан міста якісно покращувала діяльність Санітарної комісії, яка контролювала дотримання санітарних норм у місцях соціальної активності, але, як зазначає дослідниця, «під час епідемій (холери, наприклад) через нечисленність санітарної служби вся увага була звернена на хворих, тому багато території було без нагляду»¹⁴.

Певні аспекти медичної реклами в дискурсі повсякденного життя міст України розглядалися О. Вільшанською¹⁵. Аналізуючи рекламний сегмент періодичних видань дослідниця довела, що серед споживачів були поширені засоби за доглядом порожнини рота, шкіри голови, волосся, обличчя, рук. Попитом користувалися різноманітні гімнастичні тренажери, прибори для гоління. У роботі висвітлено маркетингові прийоми які використовували для просування продукту – текстологічні маніпуляції і особливості графічного оформлення рекламних оголошень.

Праця О. Левчук «Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905-1914 рр.)»¹⁶ є на сьогодні найбільш інформативною у дослідженні різних аспектів міського життя охоплюючи період від революційних подій 1905 р. до початку Першої світової війни.

Аналіз змісту київських газет 1905-1914 рр. та порівняння їх з іншими видами історичних джерел дозволили авторці вичерпно реконструювати щоденність Києва початку ХХ ст. у різних її виявах. Встановлено проблеми міського господарства, розкрито специфіку різних форм девіантної поведінки,

¹⁴ Водотика Т. Історія повсякдення... – С. 103.

¹⁵ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України наприкінці хіх на початку хх ст.: європейські впливи та українські національні особливості: дис. ... канд істор. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 178 с.

¹⁶ Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905-1914 рр.): дис. ... канд істор. наук: 07.00.06 / Київ. нац. універ. Ім. Тараса Шевченка, 2018. С. 280

висвітлено питань охорони здоров'я, відпочинку і спортивного дозвілля, з'ясовано особливості співіснування різних етнічних груп міста.

У контексті студій з історії медицини, варто згадати працю О. Ціборовського «На варті здоров'я : історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні»¹⁷. Автор докладно аналізує процес розвитку вітчизняної соціальної медицини – системи, що поєднує всі галузей медичної науки і практики з суміжними сферами, для забезпечення охорони здоров'я, від давньоруських часів до сьогодення. Визначено періодизацію і охарактеризовано джерельну базу соціальної медицини в Україні XIX-XX ст., медична преса, наукові медичні товариства, з'їзди лікарів, земська та інші форми громадської медицини.

Дослідження з історії медицини часів УРСР мали ідеологічний характер, українська медицина розглядалося лише у ракурсі загально-радянському, невідривно від «великого руського народу». Тому праця діаспорного українського дослідника В. Плюща «Нариси історії української медичної науки та освіти т. 1: від початків української державності до 19 ст.»¹⁸, є спробою об'єктивно викласти історію української медичної справи від часів Давньоруської держави до XIX сторіччя. Окрім загального викладу матеріалу, в роботі подано життєписи видатних маловідомих широкому загалу діячів медичної галузі таких як: Никон Карпинський, Іван Полетика, Степан Андрієвський та інших. Унікальності роботі додає впорядкований автором список джерел і літератури з історії медицини. Як зазначила Н. Полонська-Василенко у передмові до видання: «Широта завдання автора, багатство зібраного матеріалу, докладність характеристик, надають книзі професора В. Плюща велику цінність і роблять її «правдивою енциклопедією»

¹⁷ Ціборовський О. М. На варті здоров'я : історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні Київ: Факт, 2010. 687 с.: іл.

¹⁸ Нариси з історії української медичної науки та освіти / за ред. В. Плющ. Мюнхен: УВАН у Німеччині, 1970 Т. 1: Від початків української державності до 19 століття. 342 с..

історії української медицини, без знайомства з якою не зможе обійтися ні історик української медицини, ні історик української культури»¹⁹.

У двотомному виданні «Матеріали до історії української медицини»²⁰ впорядкованому з ініціативи Українського лікарського товариства Північної Америки, представлено праці, присвячені історії української медичної освіти, науки та преси, історії українських лікарських товариств у США, Канаді, Австрії, Німеччині, Чехії, діяльності українських лікарських об'єднань на Галичині у першій половині XX сторіччя.

У контексті дослідження особистостей київських медиків, значущою є серія біобібліографічних словників «Медицина в Україні»²¹, започаткована Національною науковою медичною бібліотекою України.

Праця Д. Назаренка «Київські медики: Портрети»²² є значним внеском у розвиток біографічних студій. У цьому дослідженні, що базується на широкому комплексі архівних джерел, автор представляє біографічні нариси про видатних київських медиків, зокрема Теофіла Яновського, Олександра Яценка, Володимира Беца та інших. Дослідження фокусується на аналізі їхнього впливу на еволюцію різних аспектів міського життя, включаючи професійну медичну освіту, наукові розробки, суспільну діяльність та формування лікувальної інфраструктури Києва.

Аналіз історіографії щодо соціокультурних реакцій на смерть та траурних ритуалів у міському середовищі, зокрема, в контексті епідемій та вшанування пам'яті медичних працівників виявляє певні прогалини. Хоча існують дослідження з соціальної історії медицини та історії епідемій (наприклад, праці Т.

¹⁹ Нариси з історії української медичної науки та освіти... – 7 С.

²⁰ Матеріали до історії української медицини: в 2 т. 1975 - 1988. / за ред. В. Плющ. Нью-Йорк; Мюнхен: Українське лікарське товариство Північної Америки, 1975 Т. 1. 336 с. Матеріали до історії української медицини : в 2 т. - 1975 - 1988. / голов. ред. П. Джуль. Чикаго: Українське лікарське товариство Північної Америки, 1988 Т. 2. 298 с.

²¹ Медицина в Україні. Медична біографістика. Випуск 2. Друга половина XIX–початок XX століття. Літери Т–Я. Біобібліографічний словник /уклад. : С. М. Булах, В. В. Харченко; наук. ред. Т. А. Остапенко. Київ: 2021. 896 с.

²² Назаренко Д. Київські медики:Портрети. Київ : ВД: "Кий", 2024. 232 с.

Водотики, О. Ціборовського, В. Садівничого), а також роботи, присвячені загальним аспектам міського повсякдення та культури смерті, до прикладу робота Д. Мандзюка²³, у якій автор ґрунтуючись на періодичних джерелах Львова середини ХІХ початку ХХ ст., простежує причини які спонукали до суїциду представників усіх соціальних верств та матеріального становища – від жебраків до магістратів. Натомість подібних досліджень з історії Києва того ж періоду не виявлено, вони, як правило, не фокусуються на глибокому аналізі реакції суспільства на смерть саме медиків під час кризових періодів, а також на висвітленні специфіки траурних заходів та формуванні колективної пам'яті про них через наративні джерела.

Сучасна історіографія, попри значні досягнення, ще не надала комплексного дослідження символічного значення цих подій для київського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст. та їхнього відображення у періодичній пресі та матеріалах особового походження. Дана робота має на меті частково заповнити цю прогалину, пропонуючи новий ракурс у вивченні взаємодії суспільства та влади в умовах екстремальних викликів, акцентуючи на гуманітарному та пам'ятному вимірі подій.

1.2. Характеристика джерельної бази

Основу джерельної бази дослідження складає корпус київської періодики кінця ХІХ – початку ХХ сторіччя, інформаційні потужності якого дозволяють проаналізувати і реконструювати міську систему охорони здоров'я у часи епідемічних спалахів і соціальних негараздів.

У роботі проаналізовано близько 200 публікацій газет, серед яких матеріали видань «Киевские вести», «Киевлянин», «Киевская мысль», «Рада», «Южная копейка», «Киевское утро», «Газета», «Киевское слово», «Киев».

²³ Мандзюк Д. Право на смерть. Самогубства у Львові часів цїсарства. Львів : Книговій, 2022. 268 С.

Газета як засіб інформації має особливу здатність включати в себе матеріали, які можна використовувати як окремі історичні джерела для вивчення різних аспектів однієї проблеми. Сюди входять хронікальні повідомлення, замітки, репортажі, аналітичні статті, реклама та літературні тексти, на кшталт: «Замерзла дитина»²⁴, «Залишені діти»²⁵, «Загадковий випадок»²⁶, «Нещасний випадок»²⁷, «Шматки трупа»²⁸, «Раптова смерть»²⁹, «Замах на вбивство»³⁰ – надруковані на сторінках одного випуску, віддзеркалюють різні вияви одного явища – смертності в місті. Тому кожне газетне повідомлення, можна розглядати як самостійний твір літератури факту, що має власну структуру.

«Киевлянин» російська приватна газета консервативно-монархічно-москвофільського та українофобського спрямування. Виходила з 1864 по 1919 роки. Засновником і першим головним редактором був Віталій Шульгін, потім редакцію очолив його син Василій.

На етапі аналітичної критики, для прикладу, було обрано примірник газети «Киевлянин» як найбільш залученого джерела у роботі. Газета «Киевлянин» № 6 від 6 січня 1898 року³¹.

Примірник газети має 6 сторінок, але їх кількість не була сталою. Кількість сторінок номеру могла складати від 2 до 6. Обсяги тиражу, залежав від рівня фінансування і сягав до 12 тисяч одиниць. Усе залежало від економічної спроможності видавців. Мова видання російська, дореформеного періоду.

Структура викладу представленого номеру, типова за викладом і рубриками усім іншим номерам «Киевлянина».

²⁴ Замерзший ребенок. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня. С. 3.

²⁵ Оставленные дети. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня. С. 3.

²⁶ Загадочный случай. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня. С. 3.

²⁷ Несчастный случай. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня. С. 3.

²⁸ Куски трупа. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня С. 3.

²⁹ Скоропостижная смерть. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня. С. 3.

³⁰ Покушение на убийство. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня. С. 3.

³¹ *Киевлянин* 1897. № 6. 6 січня. С.1-6.

На першій сторінці у верхній частині наведена назва, дата і номер видання; представлено інформацію про умови друкування і передплати.

Рекламний блок займав першу сторінку, майже повністю останню, та інколи половину передостанньої, де рекламний розділ розміщувався під назвою «Объявления». Реклама на сторінках номеру досить повно репрезентує тогочасну сферу товарів і послуг міста. Умовно тематику рекламних повідомлень можна поділити наступним чином:

- Повідомлення про культурно-розважальні заходи, вистави і виставки³².
- Реклами товарів і послуг широкого вжитку³³.
- Реклама продуктів харчування³⁴.
- Реклама товарів косметико-гігієнічного спрямування³⁵.
- Реклама і оголошення про надання медичних послуг³⁶.

До рекламного блоку також варто віднести розміщені на перед останній сторінці «Объявления». У випуску «Киевлянина» № 6 від 6 січня 1898 року розміщено 87 оголошень різного штибу:

³² Театр «Соловцов»; театр-концерт «Аркадія»; Театр комічної опери і оперети; бал-маскарад і концерт в Шато-де-Фльор; бал-маскарад у залі Людвиговського; бал Яхт-Клуба; дитячий вечір і «Ялинка» у залі міської думи; бал-маскарад у залі російського Купецького зібрання; концерт «Слов'янського хору» у великий цирк братів Нікітіних; льодовий каток; археологічна виставка Київської спілки старожитностей і мистецтв; виставка картин в Біржевому залі.

³³ Справжні Гаванські сигари; Фабрика турецького табаку і папірос Пилипенко; Мебельно-дзеркальний магазин К. Холодецького; Технічна контора Торгового дому Генрі Сміт і Ко.; Ніколай Богатирьов. Магазин віконних дверних приладів, столярного і слюсарного інструменту; реклама друкарських машинок Денсмор і Ремінгтон; калосі «Проводник»; Метало-ткацька фабрика Рудольфа Міллера; розпродаж товарів мануфактурного виробництва в Французькому магазині Петра Бееля.

³⁴ Пиво; Мед старий Гетманський; Какао Блоокер; Лікери Абатства Sait-Gratien; Кефір доставка на дом; Вина магазин Я.Я Зелінського.

³⁵ Магазин пуху і пір'я А.Штиглица; Оптик А.В. Ананьїн; борно-тимолова пудра; Зубна паста без мила фабрика Штеплер і Ко.

³⁶ Аптека Нивінського; нічні лікарські чергування при Києво-Хрещатицькій аптеці Філіповича, лікар Р.М. Яневич; пологовий притулок жінкт-лікар П.І. Гіберман; лікар П.І. Базилевич.

- Пошук/пропозиція вакансій³⁷.
- Продаж/оренда житлових і не житлових приміщень³⁸.

Завершуючи огляд реклами наявної на сторінках випуску, потрібно зацентувати увагу, на деяких особливостях її подання.

По-перше, під час друку для увиразнення тексту використовувалися різні стилі і види шрифтів. Напівжирним виділялися назви подій, товарів, основні слова повідомлення. По-друге, варто звернути увагу на рівень художнього оформлення рекламних повідомлень. Часто використовувалися малюнки товару³⁹.

Крім того, вивчення змісту, дозволяє простежити текстуальні особливості реклами. З метою впливу на свідомість споживача в пресі використовували маніпулятивні прийоми: «Дуже дешево», «Величезний вибір», «Кількість квитків обмежена», «Справжні гаванські сигари, Кращі фабрики Гавани».

Наголошувалося на виключних характеристиках продукту: «Для краси і ніжності обличчя», «цей лікер дистильований найточнішим чином, за старовинним рецептом... », «поживний напій».

Повідомлялося про переможців виставок, і потенційний покупець сприймав товар як найякісніший: «Золота медаль на Київській сільсько-господарській виставці 1897 року».

Для підвищення продажу власники проводили акції: «розпродаж товарів мануфактурного виробництва в Французькому магазині Петра Бееля».

Кліше „стережіться підробок!” використовувалося аби запевнити споживача в доброчесності виробника і також вплинути на конкурента, оголосивши його продукт фальсифікатом, з можливістю відкинути усі звинувачення, а у випадку невідповідності товару всі огріхи списати на „підроблений” товар.

³⁷ Вчительки музики, французької, німецької, гувернантки, бонни, студенти-викладачі, швачка, двірник.

³⁸ Будинки, кімнати, квартири, бакалійні лавки, амбари.

³⁹ Калосі, друкарські машинки, окуляри, асортимент продукції Метало-ткацької фабрики Рудольфа Міллера.

У рубриці «Неофициальная часть», яка розміщувалася на 2 і 3 сторінках випуску повідомляється про останні події які могли б зацікавити потенційного читача⁴⁰.

Інформація про культурні і релігійні заходи які очікуються чи минули, резонансні події про господарче життя міста і порушення загального порядку, крадіжки чи вбивства⁴¹.

За видами подання, які розміщувалися у рубриці, розрізняють наступні. Замітка – найкоротший вид повідомлення, яке побудоване на основі п'ятьох чи меншої кількості відповідей на запитання стосовно описуваних подій: «Хто?» зробив, «Що?», «Де?», «Коли?», «Як?», «Чому?». Хроніки – від попереднього виду повідомлень відрізняються ще більшою лаконічністю, офіційністю мови, необов'язковістю заголовків та відсутністю деталізації. Хроніки подаються об'єднаними блоками в одній загальній рубриці та без повідомлення авторства. Перше речення кожного інформаційного повідомлення виділялося жирним шрифтом.

На другій сторінці номеру, наведено уривок статті Ж. Феню *Revue des revues* 1897, November.

«Письма в редакцію» – рубрика, у якій розміщувалася інформація про листи які надходили і редакцію від читачів. У представленому номері в цій рубриці маємо лист від лікаря Ніколая Ковесникова. Він скаржився, що потрапив під вагон трамваю, оскільки в місті на його думку, надто багато трамваїв які ускладнюють пересування містом.

«Среди газет» – у цій рубриці публікувалися огляди подій з посиланням на інші газети імперії.

⁴⁰ «Подарунки папі» (про святкування 60-ліття священничої діяльності папи Льва XIII), «Загибель пароходу» (про аварію пароходу в Одесі) і таке інше.

⁴¹ «Перебіг тифозної епідемії у місті 3-4 січня»; «Про освітлення міста електрикою»; «Пожежа»; «Нові артезіанські криниці»; «Крадіжка»; «Підкинутий труп».

У розділі «Телеграми» розміщені телеграми від російського телеграфного агентства і від спеціальних кореспондентів.

«Последняя известия» – рубрика наповнена хронікальними замітками про події в москві, петербурзі і загалом по державі.

«Внутренние известия» – рубрика у якій представлена інформація про різні події у провінційних губерніях.

«Иностранные известия» – рубрика про іноземні події.

«Смеси» – різноманітні повідомлення необ'єднані спільними рисами.

«Справочный листок» – повідомлення довідниково-інформаційного характеру⁴².

«Рада» – щоденна політична, економічна і літературна газета. Виходила з вересня 1906 р. по липень 1914 р.. З березня 1917 по січень 1919 р. Виходила під назвою «Нова рада».

У контексті теми нашого дослідження, що має за оптику повсякденне життя міста, найактуальнішою була інформація подана у щоденних рубриках періодичного видання, котрі складали питому частину кожного випуску: «З українського життя» («По Україні»), «У Києві», «Телеграми», «Дописи», «Останні вісті». Їх особливістю була фактичність, лаконічність, тематична різноманітність.

Рубрика «У Києві» була самостійною лише в 1906 році, надалі її об'єднали з рубрикою «По Україні». В порівнянні з іншими рубриками була суттєво меншою, але саме з неї ми дізнаємося про діяльність професійних і освітніх організацій, резонансні кримінальні справи, побутові конфлікти у міському просторі.

У рубриці «Листи до редакції» розміщувалася інформація про листи які надходили і редакцію від читачів. Так, у низці номерів за 1907 рік, у межах цієї

⁴² Бюлетень Київської метеорологічної обсерваторії від 5 січня 1898 року, інформація про не доставлені телеграми за 4 січня. Список резолюцій по справах судових засідань Київської судової палати 15 – 16 грудня 1907 року. Розклад руху потягів (від 15 жовтня).

рубрики відбувалася публічна полеміка між лікарями і родичами померлої в Олександрівській лікарні породіллі Оляни Борознюкової.

До постійних тематичних рубрик належать: «З газет і журналів», «Економічне життя України», «За кордоном», «Бібліографія», «Театр і музика», «Література, наука, умілість і техніка».

Серед матеріалів, зафіксовано статті, що стосувалися медицини, зокрема про перебіг і наслідки епідемій в Києві та Київщині.

«Южная Копейка» – щоденна російськомовна газета, що виходила з 1910 по 1919 рік у Києві. Для забезпечення масової народної аудиторії на газету була встановлена низька ціна - одна копійка, а зміст максимально адаптовано до сприйняття пересічними громадянами.

«Киевские вести» – російськомовна щоденна газета, наступниця газети «Киевские отклики», яка була заборонена цензурою у 1906 році. Виходила з червня 1907 по лютий 1911 року.

«Киевская мысль» – щоденна громадсько-політична газета демократичного спрямування, видавалася в Києві з грудня 1906 до грудня 1918 р.

«Киевское слово» – російськомовна щоденна газета, що виходила з 1886 по 1905 рік. Наприкінці 1890-х років газета була однією з найбільших у Російській імперії, її тираж становив від 2 тисяч до 5 тисяч екземплярів.

Особливе місце у джерельній базі дослідження посідають матеріали особового походження, що дозволяють зануритися у суб'єктивний вимір переживань та реакцій на епідемії та смертність, зокрема, серед медичних працівників.

Листи та щоденник Олександра Кониського (1836–1900) надають унікальну можливість вивчити повсякденне життя Києва та реакцію на виклики з позиції високоосвіченої людини, громадського діяча. Щоденникові записи та листування О. Кониського⁴³ містять особисті спостереження за станом здоров'я населення,

⁴³ Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: Наукове видання / упоряд.: Т. Демченко, О. Мисюра. Чернігів : Просвіта, 2011. 210 С.

поширенням хвороб, поведінкою міської влади та громадськості. Особливо цінними є згадки про хвороби та смерті знайомих, ставлення до похоронних ритуалів, прояви трауру та вшанування пам'яті померлих, що дозволяє реконструювати емоційний та соціальний фон періоду. Наприклад, згадки про раптові смерті, переживання від втрат, опис похоронних процесій чи поминальних заходів, ставлення до лікування та лікарів в умовах епідемій. Ці джерела є доповненням до офіційних газетних повідомлень, розкриваючи неформальні аспекти суспільної реакції.

Кореспонденція видатного композитора та громадського діяча Миколи Лисенка (1842–1912)⁴⁴ також є важливим джерелом для вивчення міського повсякдення та реакції на епідемії. Його листи, адресовані різним адресатам (як-от лист до Ф. Красицького⁴⁵ чи лист до І. Шрага⁴⁶), можуть містити непрямі свідчення про перебіг хвороб, вплив епідемій на культурне та суспільне життя міста, а також особисті переживання щодо здоров'я родини чи друзів. Хоча вони можуть не містити прямого опису похорон медиків, за їхньою допомогою можна простежити загальний настрій суспільства, рівень тривоги, реакцію на втрати, що є контекстом для розуміння траурних практик.

Ці матеріали особового походження, у поєднанні з газетною періодикою, надають багаторівневу картину суспільних реакцій на епідемії та смертність. Газети фіксують офіційні оголошення, хроніку подій, статті про заходи влади та загальні відомості про епідеміологічну ситуацію. Водночас, матеріали особового походження дозволяють заглянути за лаштунки цих офіційних повідомлень, розкриваючи індивідуальні страхи, надії, реакції горя, солідарність, а також ставлення до лікарів та їхньої ролі в умовах кризи. Це дозволяє більш повно

Стариков Г. Олександр Кониський - Думки і помітки. *Мислене древо* – багатоцільовий український сайт. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/K/KonyskyO/OtherWorks/DumkyIPomitky.html> (дата звернення: 13.03.2025).

⁴⁴ М.В. Лисенко. Листи / упоряд. О. Лисенко. Київ : Мистецтво, 1964. 581 С.

⁴⁵ Там само. – С.250.

⁴⁶ Там само. – С.210-211.

реконструювати соціально-культурні трансформації, що відбувалися в Києві кінця XIX – початку XX століття під впливом соціальних викликів.

Для наочності отриманих результатів, в якості додатків до магістерського дослідження залучений комплекс зображальних джерел і фотодокументів з Архіву Українських Січових Стрільців з Української бібліотеки в Стемфордї та фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

1.3 Методологічні засади дослідження

Робота з наративними матеріалами проводилася у наступній послідовності: джерелознавча евристика, атрибуція джерел, їх аналітична і синтетична критика, залучення до наукового обігу отриманих результатів.

Методологічний інструментарій дослідження складають загальнонаукові (абстрагування, аналогія, системний, фактологічного аналізу), загальноісторичні (хронологічний, синхроністичний, історичного моделювання, порівняльно-історичний), спеціальні джерелознавчі (джерелознавча евристика, герменевтика) та пресознавчі (жанрово-видовий, контент-аналіз) методи наукового пізнання.

Концептуальною рамкою дослідження висвітлення смерті медиків та траурних заходів у наративних джерелах слугує концепція «банального націоналізму» Майкла Біллінґа⁴⁷. Хоча Біллінґ переважно зосереджувався на повсякденних проявах національної ідентичності, його підхід може бути екстрапольований на ширше розуміння того, як колективні ідентичності (у даному випадку – міська, професійна, а також загальнонаціональна) формуються та підтримуються через неофіційні, повсякденні та, здавалося б, «банальні» прояви.

У контексті даного дослідження, концепція «банального націоналізму» дозволяє:

- Аналізувати повсякденні практики вшанування: дослідити, як смерть

⁴⁷ Billig M. Banal nationalism. London • Thousand Oaks • New Delhi : SAGE, 1995. 200 p.

медиків, що загинули під час епідемій, була інтегрована у повсякденне життя міста через некрологи, співчуття, громадські зібрання, похоронні процесії. Ці, на перший погляд, буденні прояви трауру та вшанування пам'яті сприяли формуванню колективної свідомості про самовідданість та жертвовність медиків, що є важливою складовою формування позитивного образу професії та певної «професійної ідентичності».

- Виявити «непомітні» символи та ритуали: звернути увагу на, здавалося б, незначні деталі у газетних повідомленнях або особистих свідченнях, які, проте, сприяли формуванню символічного значення смерті медиків. Це можуть бути певні формулювання у некрологах, символіка похоронних процесій, організація меморіальних заходів, що стають частиною колективної пам'яті та відображають суспільні цінності.
- Реконструювати формування «уявленої спільноти»: висвітлення смертей медиків та їхнє героїчне увічнення в газетах та особистих наративах сприяло формуванню відчуття спільності серед киян, консолідації навколо спільної загрози та визнання спільного внеску медиків у боротьбу з епідеміями. Ці наративи, поширюючись через пресу, створювали відчуття єднання у горі та пошані, що посилювало міську та навіть більш широку національну ідентичність у її «банальних» проявах. Це не обов'язково було «націоналістичним» у політичному сенсі, але сприяло «зшиванню» суспільства навколо спільних цінностей.
- Дослідити роль медіа у «відмічуванні» та «забутті»: концепція Біллінга підкреслює, як медіа постійно «нагадують» про націю (чи спільноту) через буденні елементи. У цьому контексті, дослідження покаже, як газети та особисті свідчення «відмічали» певні події та особистості, що сприяло їхньому закріпленню у колективній пам'яті, тоді як інші події могли бути «забуті» або маргіналізовані.

Таким чином, використання концепції «банального націоналізму» Біллінга

розширює аналітичні можливості дослідження, дозволяючи не лише констатувати факти траурних заходів, а й заглибитись у механізми їхнього символічного значення, формування колективної пам'яті та ідентичності у міському середовищі кінця XIX – початку XX століття.

Історико-критичний підхід до вивчення та аналізу газетних текстів підхід передбачає зіставлення газетних даних з іншими джерелами, які мають офіційне походження, такими як архівні документи, офіційні звіти, статистика, листування тощо.

Порівняння газетної інформації з офіційними джерелами дозволяє встановити достовірність та об'єктивність газетних матеріалів, а також віднести їх до конкретних історичних подій та контексту. Наприклад, якщо газетна стаття містить згадку про певну подію або явище в міському житті, історико-критичний підхід дозволяє перевірити цю інформацію шляхом зіставлення її з офіційними документами або іншими джерелами і підтвердити або спростувати її достовірність.

Підвищити інформативність такого невичерпного джерела як преса дозволяє якісно-кількісний аналіз – *контент-аналіз*. Контент-аналіз є методом дослідження, який дозволяє систематично аналізувати текстовий матеріал з метою виявлення ознак, рис і властивостей джерела інформації. Його основна ідея полягає у тому, що якісні характеристики тексту стають вимірними та обчислювальними, що дозволяє отримати об'єктивніші результати аналізу.

У контексті газетних текстів, контент-аналіз може бути застосований для вивчення реклами та довідкових розділів газет. Ці розділи зазвичай характеризуються постійністю та відносною однорідністю змісту. Завдяки контент-аналізу можна визначити частоту використання певних ознак, слів, тематики у цих розділах.

Наприклад, можна виміряти, як часто певні ключові слова або фрази зустрічаються у рекламних оголошеннях газети. Це дозволить зрозуміти, які теми або продукти були актуальними на той час і як вони пропонувалися споживачам.

Контент-аналіз також може допомогти виявити стереотипи, штампи та кліше, які повторюються у газетних текстах. Це дає змогу зрозуміти, які ідеї, цінності та зразки поведінки пропагувалися через пресу того періоду.

В рубриках «Внутренние известия», «Смеси» часто піднімалися питання санітарно-медичного напрямку (стан місцевих ринків, в'язниць, каналізації, поширення гризунів) та системи міського господарства (транспорт, водопостачання, каналізація, стихійні сміттєзвалища). Аналіз оголошень, реклами і рубрики «Лікарі і лікарні» дозволяє з'ясувати типові хвороби киян, стан лікарень (в тому числі і приватних), дотримання епідемічних правил. Контент-аналіз медичної реклами свідчить, найчастіше свої послуги пропонували стоматологи, акушери та «лікарі секретних хвороб» (венерологи).

До аналізу періодичної інформації було залучено *жанрово-видовий метод*, який базується на визначенні жанрів і видів. Цей метод дозволяє систематизувати та класифікувати твори за їх спільними ознаками з метою вивчення їх структури, стилістичних особливостей, змісту та функцій.

Жанр – це певна категорія або тип твору, яка характеризується певною формою, структурою, стилем та змістом. У масиві газетної інформації виділяють інформаційний, аналітичний та художньо-публіцистичний жанри.

Вид – це конкретний представник жанру або його підтип. Він виокремлюється на основі специфічних особливостей та характеристик. Наприклад, інформаційний жанр періодики об'єднує такі види, як замітка, хроніка, звіт, оголошення, реклама, некролог, огляд.

Жанрово-видовий метод передбачає встановлення і систематизацію жанрів і видів, визначення їх характерних ознак та особливостей. Він допомагає вивчити

розвиток і зміни в жанровій системі, аналізувати співвідношення між жанрами і видами, виявляти закономірності та тенденції у художній творчості.

Системний метод аналізу газетної періодики допоміг описати та обґрунтувати результати дослідження стосовно поширення інфекційних захворювань і боротьби місцевої влади з ними.

Метод фактологічного аналізу сутність якого полягає у систематичному зборі, упорядкуванні, аналізі і інтерпретації фактів з метою розуміння сутності і особливості досліджуваного явища, дозволив підтвердити неналежне виконання працівниками комунальних служб свої обов'язків, що спричиняло забруднення і погіршення загального санітарного стану міста.

Метод історичного моделювання, сутність якого полягає у реконструкції подій минулого, допомагає на основі аналізу історичних джерел відтворити картини повсякдення.

За допомогою *порівняльно-історичного методу* виявлено загальне та особливе в системі охорони здоров'я Києва. Цей метод дозволяє виявити й зіставити рівні еволюції досліджуваного об'єкта, зміни, що відбулися, визначити тенденції його розвитку. Він дав змогу порівняти висвітлення в міських газетах епідеміологічної ситуації, а також порівняти її сьогоденням.

Залучення *герменевтичного методу* дало можливість розтлумачити специфічну медичну термінологію і мовленнєві звороти характерні для досліджуваної доби.

Залучення *методу аналогій* розширює можливості джерелознавчого аналізу та джерелознавчого синтезу. Він дає можливість перенести спільні риси із відомого явища на невідоме, але подібне, що розглядаються, за деякими ознаками. Київська періодика кінця XIX – початку XX століття не могла достеменно представити усі наслідки епідемій, застосування методу аналогій дозволяє знайти подібні ситуації або явища, що можуть бути використані для реконструкції та розуміння наслідків епідемій. Наприклад, шляхом порівняння з

іншими аналогічними епідеміями, можна зрозуміти прояви паніки, організацію медичної допомоги, вплив на економіку і соціальні структури тощо.

Цей метод дозволяє розкрити інформативні можливості газет і детальніше реконструювати різні аспекти протидії заразним хворобам, використовуючи подібні ситуації з інших періодів або місць. Він допомагає заповнити прогалини в інформації та забезпечити більш повну картину історичних подій, які були пов'язані з епідеміями того часу.

Таким чином, огляд історіографії засвідчує, що вивчення київської періодики кінця XIX – початку XX століття пройшло три основні етапи: імперський (1905–1921 рр.), радянський (1921–1991 рр.) та сучасний (з 1991 р. по сьогодні). Кожен з цих періодів характеризувався певними ідеологічними рамками та науковими пріоритетами, що впливало на глибину та об'єктивність досліджень.

Сучасна українська історіографія виявила помітну зацікавленість джерельним потенціалом дорадянської періодики (А. Волобуєва, Г. Сенкевич, О. Левчук, І. Гребцова, В. Садівничий), зокрема в контексті міського повсякдення (Т. Водотика, А. Макаров). Однак, попри ці досягнення, залишається недостатньо вивченим інформативний потенціал преси щодо розкриття проблем охорони здоров'я під час епідемій, а також глибинний аналіз соціокультурних реакцій на смерть та траурних ритуалів, особливо у контексті вшанування пам'яті медичних працівників. Ця прогалина, а також потреба у більш глибокому вивченні соціальних аномалій, що породжували епідемічні коливання, та соціальної стратифікації пацієнтів київських лікарень, підтверджують актуальність обраної теми та визначають подальші перспективи дослідження.

Основу джерельної бази дослідження становить корпус київської періодики кінця XIX – початку XX століття, представлений понад 200 публікаціями.

Важливим доповненням до газетної періодики є матеріали особового походження – листи та щоденники Олександра Кониського та листи Миколи Лисенка. Ці джерела надають унікальний суб'єктивний вимір переживань, реакцій

на епідемії, хвороби та смертність, дозволяючи реконструювати емоційний та соціальний фон періоду, що не завжди відображається в офіційній пресі. Вони розкривають індивідуальні страхи, надії, реакції горя та ставлення до медиків, забезпечуючи багаторівневу картину суспільних трансформацій.

Дослідження спирається на широкий спектр загальнонаукових (історизм, системність, абстрагування, аналогія, фактологічний аналіз), загальноісторичних (хронологічний, синхроністичний, історичного моделювання, порівняльно-історичний) та спеціальних джерелознавчих (евристика, атрибуція, критичний аналіз, герменевтика) і пресознавчих (жанрово-видовий, контент-аналіз, наративний аналіз) методів.

Особливу роль у дослідженні відіграє концепція «банального націоналізму» Майкла Біллінга, яка дозволяє вийти за межі суто фактологічного опису подій. Застосування цієї концепції надає змогу аналізувати повсякденні практики вшанування пам'яті медиків, що загинули під час епідемії, виявляти «непомітні» символи та ритуали, які сприяли формуванню колективної свідомості про самовідданість та жертвність. Вона дозволяє реконструювати формування «уявленої спільноти» серед киян, консолідацію навколо спільних викликів та посилення міської і професійної ідентичності через буденні прояви трауру та пошани. Крім того, концепція Біллінга допомагає дослідити роль медіа у «відмічуванні» та «забутті» певних подій та особистостей, що є ключовим для розуміння процесів формування колективної пам'яті.

Загалом, інтеграція широкого спектру джерел та методологічних підходів, включаючи інноваційне застосування концепції «банального націоналізму», створює міцну основу для комплексного дослідження трансформацій Києва кінця XIX – початку XX століття через призму соціальних викликів, пов'язаних з медициною та охороною здоров'я.

РОЗДІЛ 2.

МІСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ КИЄВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У ВИСВІТЛЕННІ ПЕРІОДИЧНИХ ДЖЕРЕЛ: СОЦІАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА ГРОМАДСЬКА РЕАКЦІЯ

2.1. Епідеміологічні та санітарно-гігієнічні проблеми міста

Проблеми організації вуличного простору в Києві наприкінці ХІХ сторіччя, знайшли відображення у повідомленнях: «Загромадження київської набережної»⁴⁸, «До благоустрою київських вулиць»⁴⁹, «До благоустрою міста»⁵⁰, «До благоустрою Маріїнсько-Благовіщенської вулиці», «До благоустрою Фундуклеївської вулиці»⁵¹. З них дізнаємося про невпорядкованість, а деколи відсутність тротуарів навіть у центральних вулицях: Бессарабка, Бібіковський бульвар, Левашовський спуск, Олександрівська площа, Наводницька дорога. Для облаштування пішохідних зон на узбіччях висаджували палісадники.

Значний внесок у забруднення Києва наприкінці ХІХ ст. вносило недбале ставлення мешканців до санітарних норм. Регулярні повідомлення в місцевій пресі: «Антисанітарний будинок»⁵², «Антисанітарний двір»⁵³, «Антисанітарна садиба»⁵⁴ «Антисанітарні будинки»⁵⁵ свідчили про поширеність таких порушень, як скидання нечистот у водойми та на вулиці, відсутність належної каналізації та сміттєзбірників. Такі умови створювали сприятливе середовище для розмноження інфекцій, що негативно впливало на здоров'я населення. Причини такої ситуації були складними і пов'язані з низкою факторів, включаючи низький рівень санітарної освіти, відсутність ефективної системи контролю за дотриманням

⁴⁸ Загромаждение киевской набережной. *Киевлянин*. 1897. № 136. 18 травня. С.3.

⁴⁹ К благоустройству киевских улиц. *Киевлянин*. 1897. № 156. 8 червня. С.4.

⁵⁰ К благоустройству города *Киевлянин*. 1897. № 156. 19 червня. С.4.

⁵¹ К благоустройству Фундуклеевской улицы. *Киевлянин*. 1897. № 260. 20 вересня. С.3.

⁵² Антисанитарный дом. *Киевлянин*. 1897. № 45. 14 лютого. С.3.

⁵³ Антисанитарный двор. *Киевлянин*. 1897. № 163. 15 червня С.4.

⁵⁴ Антисанитарная усадьба. *Киевлянин*. 1897. № 93. 3 квітня С.3.

⁵⁵ Антисанитарные дома. *Киевлянин*. 1897. № 130. 12 травня С.4.

санітарних норм та швидке зростання міста, яке перевищувало можливості міської інфраструктури.

Значною проблемою міського благоустрою Києва наприкінці XIX століття було забруднення ринків. Незважаючи на те, що з торговців стягували податок на прибирання, санітарний стан торгових площ залишався незадовільним. Як свідчать замітки в пресі, ринки часто перетворювалися на справжні звалища. Наприклад, Житній базар, за свідченням «Киевлянина», нагадував «смердючу клоаку»⁵⁶, а не місце торгівлі продуктами харчування. Такий стан речей створював серйозну загрозу для здоров'я споживачів і свідчив про відсутність належного санітарного контролю. Причини такої ситуації були складними і пов'язані з низкою факторів, включаючи надмірну скупченість торгових місць, недостатнє фінансування міського бюджету на санітарні заходи, відсутність ефективної системи збору та вивезення сміття, а також, можливо, корупцію серед міських чиновників.

Аналогічна ситуація спостерігалася на Галицькому базарі. Як свідчать замітки в «Киевлянине», торгова площа була вкрита товстим шаром гною, який вітром розносився по продуктах харчування, що продавалися на базарі: «Площу на базарі не метуть як слід, через те зостається межи камінням на бруковці гній, який висихає, і потім вітер наносить його на м'ясо, сало, хліб і інші продукти, що продаються на базарі. Проїзд меж крамницями так загижено, що з під гною не видно навіть каміння бруковки»⁵⁷.

Наочним прикладом негативного впливу торгових площ на санітарний стан міського середовища слугує досвід Львівського базару. Мешканці прилеглих вулиць, зокрема Бульварно-Кудрявської, неодноразово скаржилися у міську управу на антисанітарні умови, пов'язані з функціонуванням базару і суттєво погіршували якість життя мешканців: «...присутнє постійне скупчення народу,

⁵⁶ Антисанитарный базар. *Киевлянин*. 1897. № 126. 8 травня. С. 4.

⁵⁷ На Галицькому базарі. *Рада*. 1906. № 38. 28 жовтня. С. 3.

вічно чутні брань і сварки, сама площа постійно забруднена різними відходами і сіном...базар знаходиться у густонаселеному центрі, на його благоустрій необхідно звернути увагу міського врядування»⁵⁸.

Незадовільний санітарний стан і організація торгових процесів на міських ринках наприкінці XIX ст. викликали необхідність реформ. Одним із перших кроків у цьому напрямку стала реорганізація Троїцького базару в 1897 році⁵⁹. У зв'язку з проведенням сільськогосподарської виставки частину торгових місць було перенесено, а на території базару проведено ряд санітарних заходів: ліквідовано відкриту канаву, побудовано нові дерев'яні лавки для продажу продуктів харчування, а існуючі торгові ряди були реорганізовані. Вже існуючі ринкові торгові будівлі були перенесені у сторону Великої Васильківської вулиці і розміщені у наступному порядку: «в першому ряду розміщується галантерейна і посудна торгівля, в другому – булочна і хлібна і в третьому ряду м'ясна і молочна»⁶⁰.

Ідея створення критого ринку в Києві наприкінці XIX століття не була новою. Так, у 1897 році міський гласний Семен Дитинковський у своїх зверненнях обґрунтовував доцільність такого проекту зазначаючи, що «питання упорядкування базарів, є для міського управління своєрідним моральним обов'язком»⁶¹. Відзначаючи важливу роль ринків в економічному житті міста та їхній вплив на санітарно-епідеміологічну ситуацію, С. Дитинковський підкреслював необхідність модернізації торгових площ. Як приклад вдалого вирішення цієї проблеми він наводив досвід інших міст. Одним із можливих варіантів реалізації такого проекту в Києві, на думку Дитинковського, було використання павільйонів, зведених для сільськогосподарської виставки на Троїцькій площі. Проте, найбільш перспективним він вважав будівництво критого

⁵⁸ К благоустройству Львовского базара. *Киевлянин*. 1897. № 61. 2 березня. С.3.

⁵⁹ Реорганизация Троицкого базара. *Киевлянин*. 1897. № 61. 2 березня. С. 4.

⁶⁰ Базарныя постройки. *Киевлянин*. 1897. № 72. 13 березня. С. 4.

⁶¹ Проект крытого рынка в Киеве. *Киевлянин*. 1899. № 71. 12 березня. С. 3.

ринку на Бессарабській площі, оскільки це дозволило б не лише покращити санітарні умови, але й прикрасити центральну частину міста: «найбільш раціональним було б утилізувати павільйони для критого ринку на Бессарабській площі, необхідність впорядкування якої відчувається особливо сильно, оскільки цей базар своїм безобразним видом гальмує розвиток Хрещатика і Великої Васильківської вулиці»⁶².

У 1898 році група гласних Шефтель, Пелешко і Петров звернулися, до міського голови з пропозицією відкриття між Житнім і Лук'янівськими базарними площами нового базару на Антифієвій поляні. На думку ініціаторів звернення «облаштування нового базару не вимагає від міста ніяких витрат – базарні споруди можуть бути зведені приватними підприємцями»⁶³.

Незважаючи на неодноразові спроби міської влади Києва вирішити проблему антисанітарних умов на міських ринках, ситуація залишалася критичною протягом тривалого часу. Як свідчать матеріали «Киевлянина» навіть на початку 1908 року ринки міста, зокрема Бессарабський, Троїцький, Житній та Єврейський, перебували у вкрай занедбаному стані: «Вчора ми сповіщали про поганий стан Сінного ринку. Але виявляється, що інші базарні площі знаходяться в ще більш жахливому стані. Базари Бессарабський, Троїцький, Житній і Єврейський, розміщені в центральних частинах міста, є неймовірно смердючими клоаками. Впродовж зими накопичилася надзвичайно велика кількість відходів і гною. Тепер, коли сніг і лід розтанули, все це відкрилося і почало розкладатись. Незважаючи на це, міська влада повністю припинила прибирання площ від нечистот. Починаючи з 1 березня, жодна площа ні разу не підлягала очищенню. Тяжко собі навіть уявити, що в такому великому та багатому місті як Київ, базари перетворюються в такі клоаки»⁶⁴.

⁶² Проект крытого рынка в Киеве. *Киевлянин*. 1897. № 281. 11 жовтня. С. 3.

⁶³ Проект нового базара. *Киевлянин*. 1898. № 130. 12 травня. С.2.

⁶⁴ Городское благоустройство. *Киевлянин*. 1908. № 81. 21 березня. С.3.; Левчук О. В. Газетна періодика Києва... – С.175.

Накопичення відходів, відсутність регулярного прибирання та розкладання органічних речовин створювали серйозну загрозу для здоров'я населення і свідчили про неефективність міського управління. Відповідальність за такий стан справ частково покладалася на міську поліцію, яка не забезпечувала належного контролю за виконанням санітарних норм.

Стихійні сміттєзвалища, що виникали як у межах міста, так і на його околицях, становили серйозну загрозу для здоров'я населення. Так, у 1897 році київська преса повідомляла про утворення великого несанкціонованого звалища у яру поблизу вулиць Львівської та Бульварно-Кудрявської, куди мешканці прилеглих садіб звозили гній. Відсутність належного утилізації відходів призводила до забруднення ґрунтових вод, поширення інфекційних захворювань та створювала неприйнятні для проживання санітарні умови⁶⁵.

Інтенсивна урбанізація Києва кінця XIX століття супроводжувалася значними обсягами будівельних робіт, які в свою чергу, призводили до загострення екологічних проблем. Одним із яскравих прикладів є ситуація з забрудненням міської набережної внаслідок будівництва нової насосної станції. Як свідчить міська преса, будівництво, яке здійснювалося Товариством водопостачання, призвело до значного забруднення прибережної зони будівельним сміттям, що негативно вплинуло на санітарний стан міста та зручності його мешканців. Зокрема, власник київських купальнь Бондаревський скаржився у міську управу на забруднення набережної обрубками та тирсою, що відлякувало відвідувачів⁶⁶.

У 1897 році київська преса повідомляла про значні скупчення будівельних відходів на Контрактовому дворі, що ускладнювало рух вулицею Костянтинівською та створювало антисанітарні умови. Ця ситуація змусила

⁶⁵ Свалка навоза в городе. *Киевлянин*. 1897. № 78. 19 березня. С.4.

⁶⁶ Загрязнение киевской набережной. *Киевлянин*. 1897. № 136. 18 травня. С.4.

міського поліцеймейстера звернутися до міської управи з вимогою негайно вжити заходів щодо прибирання сміття⁶⁷.

Регулярні публікації в місцевій пресі свідчили про неефективність системи збирання та утилізації відходів і недбале ставлення відповідальних осіб. Так, численні скарги⁶⁸ мешканців міста стосувалися несвоєчасного прибирання сміття⁶⁹, падалі⁷⁰ та інших відходів, що призводило до забруднення вулиць, поширення неприємних запахів та створення сприятливих умов для розмноження шкідників. Особливо гострою була ситуація на околицях міста, де відсутність належного санітарного контролю призводила до виникнення стихійних звалищ. «Нещодавно цілий тиждень лежала у струмку, перед самим в'їздом у залізничну колонію, загинула свиня і, в наслідок спеки, заражала смородом усе повітря. Зараз впродовж кількох днів валяються дві загиблі собаки, що почали розкладатися, і немає сил без відрази проходити в цьому місці»⁷¹ – наведена картина є типовою для Києва, шпальти газет рясніють заголовками «Не прибрана падаль»⁷², «Несправності прибиральника падали»⁷³. Однак, незважаючи на численні скарги громадян, міська влада не завжди вживала адекватних заходів для вирішення проблеми.

Наведені факти свідчать, що на початку XX століття Київ, як і багато інших швидко зростаючих міст, зіткнувся з гострою проблемою відходів. Відсутність централізованої системи збору та утилізації твердих побутових відходів призводила до забруднення довкілля, поширення інфекційних захворювань та

⁶⁷ Гедьо А., Мілютін М. Київ очима преси: санітарні та інфраструктурні виклики за матеріалами міської періодики кінця XIX – початку XX ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2024. № 40. С. 24. URL: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2024-15-40-20-33>.

⁶⁸ Неисправность уборщика падали. *Киевлянин*. 1897. № 195. 17 липня. С. 3.

⁶⁹ Очистка города. *Киевлянин*. 1897. № 74. 15 березня. С. 3.

⁷⁰ Неубранная падаль. *Киевлянин*. 1897. № 355. 24 грудня. С.3.

⁷¹ К санитарному состоянию городских окраин. *Киевлянин*. 1897. № 207. 29 липня. С. 4.

⁷² Неубранная падаль. *Киевлянин*. 1897. № 355. 24 грудня. С. 3.

⁷³ Неисправности уборщика падали. *Киевлянин*. 1897. № 195. 17 липня. С. 4.

створювала неприємні санітарні умови для проживання. Розуміючи всю серйозність ситуації, київська міська влада здійснювала спроби вивчити досвід інших міст у цій галузі. Так, у 1911 році лікар міської управи Ф. Бурчак відвідав Санкт-Петербург, де ознайомився з функціонуванням сміттєспалювальних печей. Одночасно професор О. Павловський брав участь у міжнародній гігієнічній виставці у Дрездені, де були представлені новітні технології утилізації відходів⁷⁴.

Відчутною проблем міського господарства Києва на початку ХХ століття була якість питної води. Основним джерелом водопостачання для міста служив Дніпро, вода з якого характеризувалася високим ступенем забруднення. Незважаючи на наявність артезіанських свердловин, які забезпечували місто більш чистою водою, проблема доступу до якісної питної води залишалася актуальною для більшості мешканців.

Недостатня очистка води призводила до поширення інфекційних захворювань, таких як тиф і холера. Місцева преса неодноразово повідомляла про випадки захворювання, пов'язані зі споживанням забрудненої води: «Затоплення нечистотами»⁷⁵, «Нестача води»⁷⁶, «Каналізаційні справи»⁷⁷, «Хто отруєє питну воду в Києві?»⁷⁸. Ситуація ускладнювалася також неефективною роботою міських служб, які відповідали за водопостачання.

Для вирішення проблеми міська влада вживала низку заходів, зокрема, організовувала спеціальні комісії для обговорення шляхів покращення якості питної води⁷⁹. Зокрема, в артезіанській воді, що подавалася на Поділ, були виявлені значні домішки заліза, які випадали у вигляді жовтого осаду. Для

⁷⁴ Шандра В., Карліна, О., 2020. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок ХХ ст.). Український історичний журнал. [онлайн]. 5, С. 37–54. doi: 10.15407/uhj2020.05.037

⁷⁵ Затоплення нечистотами. *Киевская мысль*. 1908. № 30.1 лютого. С.2.

⁷⁶ Недостаток воды. *Киевские вести*. 1909. № 133. 22 травня. С.3.

⁷⁷ Киевская городская управа доводит до всеобщаго сведения. *Киевлянин*. 1901. № 309. 8 листопада. С.3.

⁷⁸ Кто отравляет питьевую воду в Киеве. *Киевская мысль*. 1907. № 94. 5 квітня. С.3.

⁷⁹ Особое совещание по водопроводному вопросу. *Киевлянин* 1905. №130. 12 травня. С.2.

вирішення цієї проблеми була створена спеціальна комісія, яка рекомендувала впровадження додаткових систем фільтрації води та проведення детального аналізу причин забруднення. Були проведені дослідження якості води, розроблені проекти впровадження нових систем фільтрації⁸⁰.

Ефективність фільтрації підтверджувався іноземним досвідом. Так, у французькому місті Шербург після введення системи фільтрації різко знизилася захворюваність на тиф⁸¹. Натомість, у Києві фільтрація води була недостатньо ефективною, про що свідчать результати аналізів, які виявили наявність у фільтрованій воді різних домішок, зокрема, водяних блох: «вода, фільтрована виявилася з водяними блохами, і взагалі не відповідає тій воді, яка мала б постачатися за контрактом міста з водопровідною спільнотою (об'єднанням). Артезіанська вода прозора, але з високим ступенем окиснення»⁸².

На нараді, що відбулася в червні 1909 року під головуванням начальника Південно-західного краю, було приділено особливу увагу питанню водопостачання Києва. Учасники наради дійшли висновку про необхідність збільшення обсягів використання артезіанської води, яка вважалася більш безпечною з епідеміологічної точки зору в порівнянні з водою з Дніпра.

Згідно з доповіддю інженера Ессена, «бували дні коли у водопровідну мережу надходило 1940 відер артезіанської води»⁸³. Було відзначено позитивний вплив артезіанської води на епідеміологічну ситуацію в місті, зокрема, на зниження захворюваності на холеру та черевний тиф. Комісія рекомендувала повністю перейти на використання артезіанської води, оскільки вона вважалася більш безпечною та відповідала санітарним нормам того часу: «залишити артезіанське водопостачання і дніпровську воду не допускати, сподіваючись, що споживання артезіанської води у найближчому майбутньому сягне 2,5 мільйонів

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Значение здоровой воды. *Киевлянин*. 1909 № 206 28 липня. С.3.

⁸² Анализ воды *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С.3.

⁸³ Совещание по водопроводному вопросу. *Киевские вести*. 1909. № 159. 17 червня. С.4.

відер води»⁸⁴. Однак, реалізація цих проектів зіштовхувалася з низкою перешкод, пов'язаних з недостатнім фінансуванням, відсутністю необхідних технологій та бюрократичними бар'єрами.

Як свідчать матеріали київської періодики, на початку XX століття будівництво централізованої каналізаційної системи стало одним з найактуальніших завдань для Києва⁸⁵. Проблеми, пов'язані з відсутністю каналізації, неодноразово висвітлювалися у місцевій пресі. Так, у 1905 році повідомлялося про витік стічних вод на Хрещатику⁸⁶, що свідчило про незадовільний стан існуючої каналізаційної системи.

Незважаючи на складні умови, роботи з будівництва каналізації продовжувалися. До початку революції 1905-1906 років була завершена перша черга будівництва, яка охопила центральні райони міста. Однак, значна частина міста, зокрема Печерськ, Плоська та Лук'янівська, залишалася без каналізації. Для прискорення робіт у 1908 р. було розроблено детальний проект каналізації, який передбачав підключення до системи всіх районів міста. Будівництво велося під керівництвом відомого архітектора Владислава Городецького. Незважаючи на недостатнє фінансування, складністю геологічних умов, проект був реалізований і було побудовано розгалужену мережу каналізації, яка охопила Куренівку, Лук'янівку та Печерськ⁸⁷.

Як свідчать матеріали міської періодики, події 1917 року призвели до значного погіршення умов життя населення, зокрема, до дестабілізації системи комунального господарства. Особливо гострою проблемою стала нестача

⁸⁴ Совещание по водопроводному вопросу. *Киевские вести*. 1909. № 159. 17 червня. С.4.

⁸⁵ Экспертная канализационная комиссия. *Киевские вести*. 1909. № 37. 7 лютого С.5; К вопросу о городской канализации. *Киевские вести*. 1907. № 10. 21 червня. С.3; Работы по расширению сети городской канализации. *Киевлянин*. 1909. № 136. 16 травня. С. 5.

⁸⁶ Загрязнение нечистотами крещатицкой мостовой. *Киевлянин*. 1905. № 40. 9 лютого. С.4.

⁸⁷ Гедьо А., Мілютін М. Санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві в умовах соціальної нестабільності на шпальтах міської преси кінця XIX – початку XX ст. *Київські історичні студії*. 2022. № 2. С. 127.

енергоресурсів⁸⁸, що призводила до регулярних відключень електроенергії та води⁸⁹.

Наприкінці весни 1917 року Київ зіткнувся з гострою проблемою дефіциту палива. Нестача вугілля, що була викликана загальною економічною кризою та порушенням транспортних зв'язків, призвела до різкого зростання попиту на дрова. Цей фактор, у поєднанні зі спекулятивними діями окремих торговців, спричинив значне підвищення цін на дрова.

Для стабілізації ситуації на ринку палива міська влада розробила низку заходів. Зокрема, було запропоновано ввести карткову систему розподілу дров, що мала забезпечити рівномірне забезпечення населення паливом. Передбачалося, що кожна родина отримуватиме певну норму дров, що розраховувалася виходячи з її складу та типу житла. Для зменшення черг та полегшення процедури розподілу дров рекомендувалося створити спеціальні пункти продажу, де дрова відпускалися б за встановленими цінами та у визначених обсягах⁹⁰.

Однак, реалізація цих заходів стикалася з численними труднощами. Відсутність ефективного контролю за виконанням карток, недостатня кількість дров на складах, а також загальна дезорганізація міського господарства ускладнювали вирішення проблеми. В результаті, нестача дров залишалася актуальною протягом тривалого часу, що негативно впливало на життя мешканців міста.

Комунальний транспорт Києва досліджуваного періоду представлений гужовим транспортом – візниками і електричним – трамваєм. Екіпажі, запряжені кіньми, були основним засобом пересування для більшості мешканців міста. Для регулювання вартості послуг візників міська влада встановила фіксовані тарифи

⁸⁸ Уголь для Киева. Ходатайство электрического общества. *Киевлянин*. 1917. 03 березня. № 62. С. 3.

⁸⁹ Затруднительное положение городского водопровода. *Киевлянин*. 1917. 05 липня. № 159. С. 3.

⁹⁰ Дровяной вопрос. *Киевлянин*. 1917. 06 жовтня. № 233. С. 2.

на проїзд. Однак, як свідчать матеріали періодичної преси, на практиці ці тарифи часто ігнорувалися. Багато візників зловживали своїм становищем, вимагаючи від пасажирів додаткову плату, поводитися грубо та невиховано. Ці явища були пов'язані з низкою причин, серед яких можна назвати високий попит на послуги візників, відсутність ефективного контролю з боку міської влади, а також загальну дестабілізацію суспільства в умовах революційних подій⁹¹.

Для боротьби з цими негативними явищами міська влада, міліція неодноразово зверталася до візників з закликами дотримуватися встановлених тарифів та поважати права пасажирів⁹². Однак, ефективність цих заходів була обмеженою.

Як стає зрозумілим з численних заміток «Киевлянина», проблема встановлення тарифів на послуги візників була однією з найгостріших в міському господарстві Києва в 1917 році. Зростання вартості утримання коней, подорожчання кормів та загальна інфляція призвели до того, що існуючі тарифи перестали покривати витрати візників⁹³. В той же час, міська влада, прагнучи стримати інфляцію, намагалася утримати тарифи на попередньому рівні.

Цей конфлікт інтересів призвів до численних суперечок між візниками та міською владою. Візники неодноразово оголошували страйки, вимагаючи підвищення тарифів, а міська влада намагалася врегулювати ситуацію шляхом переговорів та адміністративних заходів⁹⁴. Однак, знайти компромісне рішення було вкрай складно.

Невирішеність проблеми тарифів негативно вплинула на якість обслуговування пасажирів. Візники, незадоволені низькими тарифами, часто відмовлялися перевозити пасажирів на короткі відстані, вимагали додаткової оплати або поводитися грубо.

⁹¹ Гедьо А., Мілютін М. Київ очима преси:... - С.26-27.

⁹² Киевским извозчикам. *Киевлянин*. 1917. 28 березня. № 83. С. 3.

⁹³ Новая извозчицья такса. *Киевлянин*. 1917. 18 квітня. № 96. С. 3.

⁹⁴ Вопрос об отмене извозчицье́й таксы *Киевлянин*. 1917. 25 серпня. № 201. С. 2.

Для забезпечення безпеки та комфорту пасажирів, а також для упорядкування ринку транспортних послуг міська влада ввела ряд правил, які стосувалися як самих візників, так і їхніх транспортних засобів. Одним з таких правил було обов'язкове маркування підвод інформацією про вартість проїзду. Це дозволяло пасажирам заздалегідь ознайомитися з тарифами та уникнути конфліктних ситуацій⁹⁵. Крім того, для легалізації діяльності візників було запроваджено систему ліцензування. Візники зобов'язані були отримувати спеціальні ярлики, які засвідчували їх право на здійснення пасажирських перевезень. Тож у грудні видання друкували постанови Київської міської управи про візничий промисел, де оголошувалось про початок оформлення ярликів на наступний рік і повідомлялось про місце й час їхньої видачі та розмір обов'язкового грошового збору за кількість коней у транспортному засобі⁹⁶.

Аналіз газетних публікацій того часу свідчить, що незважаючи на зусилля міської влади, проблема нелегального перевезення пасажирів та порушення встановлених тарифів залишалася актуальною.

В порівнянні з візництвом, трамвайне сполучення завдяки регулярності маршрутів, доступності та відносній швидкості пересування було чи не найзатребуванішим способом пересування. Однак, функціонування трамвайної системи супроводжувалося низкою проблем, які регулярно висвітлювалися в місцевій пресі.

Однією з найбільш гострих проблем була переповненість трамваїв, особливо в години пік. Це було пов'язано з постійним зростанням кількості пасажирів, зношеністю рухомого складу та недостатньою кількістю трамваїв на лініях⁹⁷. Ситуація ускладнювалася заборонаю перевезення пасажирів стоячи, що ще більше обмежувало пропускну здатність трамваїв⁹⁸.

⁹⁵ К упорядочению извозного промысла *Киевлянин*. 1917. 02 червня. № 132. С. 3.

⁹⁶ До відома візників. Оповіщення. *Нова Рада*. 1917. 03 грудня. № 200. С. 3.

⁹⁷ Против переполнения трамваев. *Киевлянин*. 1917. 16 квітня. № 95. С. 3.

⁹⁸ К растройству трамвайного движения. *Киевлянин*. 1917. 30 травня. № 129. С. 3.

Недостатня кількість трамваїв на лініях часто призводила до тривалих інтервалів руху та утворення великих черг на зупинках. Це створювало значні незручності для пасажирів, особливо в холодну пору року.

Розглядаючи у комплексі причини і передумови дисбалансу міського середовища, необхідним є аналіз функціонування продовольчого ринку Києва на порубіжжі XIX-XX сторічч. Адже, ринок – простір побутово-економічної діяльності міста, де містяни задовольняли первинні потреби – передусім у харчуванні.

Як свідчить інформація на сторінках газет, базарна торгівля, була суттєвим джерелом надходжень до міського бюджету і складала 15 % від усіх доходів міста⁹⁹. Контроль за санітарним станом ринків здійснювала спеціальна санітарна комісія на чолі з головним санітарним лікарем. До компетенції комісії входило проведення регулярних оглядів торгових рядів, виявлення та вилучення неякісних продуктів, а також притягнення до відповідальності продавців, які порушували санітарні норми. Найпоширенішими порушеннями були продаж прострочених продуктів, відсутність належних умов зберігання товарів, а також антисанітарний стан торгових місць. За такі порушення передбачалися штрафи, розмір яких залежав від тяжкості порушення.

Аналіз газетних заголовків кінця XIX століття свідчить про значні проблеми з якістю продуктів харчування, які реалізовувалися на київських ринках: «Недоброякісний хліб»¹⁰⁰, «Недоброякісна риба»¹⁰¹, «Недоброякісні стегна»¹⁰², «М'ясні лавки на Печерському базарі»¹⁰³, «Порушення санітарних правил»¹⁰⁴.

⁹⁹ Проект крытого рынка в Киеве. *Киевлянин*. 1897. № 281. 11 жовтня. С. 3.

¹⁰⁰ Недоброкачественный хлеб. *Киевлянин*. 1897. № 186. 8 липня. С. 4.

¹⁰¹ Недоброкачественная рыба. *Киевлянин*. 1897. № 121. 3 травня. С. 4.

¹⁰² Недоброкачественные окорока. *Киевлянин*. 1897. № 99. 9 квітня. С. 4.

¹⁰³ Мясные лавки на Печерском базаре. *Киевлянин*. 1897. № 151. 3 червня. С. 4.

¹⁰⁴ Нарушение санитарных правил. *Киевлянин*. 1897. № 162. 14 червня. С. 4.

Типовим прикладом порушення санітарних норм на київських ринках на початку ХХ століття слугує випадок з продажем неякісних ковбасних виробів, описаний у газеті «Южная копейка» в 1912 році. Санітарний огляд, проведений міським лікарем В. Воскресенським на Житньому ринку, виявив значну кількість зіпсованих ковбас, які представляли серйозну загрозу для здоров'я споживачів¹⁰⁵. Контроль за дотриманням санітарних норм влада покладала на поліцію і в повідомленні зазначалося: «всі ковбаси знищені і складений протокол»¹⁰⁶, існували факти змови між поліцією та недобросовісними продавцями, що дозволяло останнім безкарно реалізовувати неякісні продукти.

Типовим прикладом застосування адміністративних стягнень за порушення санітарних норм на київських ринках слугує справа, розглянута мировим суддею 3 липня 1897 року за поданням санітарного лікаря Воскресенського і «м'ясника Житнього базару Шеванду оштрафовано на 25 руб., з заміною у випадку неспроможності арештом на 7 днів, за те, що тримав у своїй лавці зловонне м'ясо, що розкладається; м'ясник того ж базару Дедушкін засуджений до штрафу в 15 руб., з заміною арештом на 3 дні, за продаж фінозного м'яса. Торговці Полонік і Мамет засуджені до штрафу в 25 руб. кожен, з заміною арештом на 7 днів, за продаж богомольцям запліснявілих, брудних та з'їдених крисями булок. М'ясник Резнік засуджений до штрафу в 10 руб. за брудне утримання м'ясної лавки і торговця Фальшова оштрафовано у 7 руб. за недотримання чистоти при продажі продовольчих продуктів»¹⁰⁷. Таким чином, за продаж зіпсованого м'яса та порушення санітарних норм у своїх лавках ряд продавців були оштрафовані на суми від 7 до 25 рублів. У випадку неспроможності сплати штрафу передбачався арешт строком від 3 до 7 днів.

¹⁰⁵ Отвратительные колбасы. *Южная копейка*. 1912. № 498. 10 травня. С.4.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Нарушение санитарных правил. *Киевлянин*. 1897. № 182. 4 липня. С. 3.

Для повторних порушників санітарних норм передбачалися більш суворі покарання. Так, за систематичне ігнорування вимог санітарної інспекції та продаж неякісних продуктів порушників могли позбавити волі на певний термін. Наприклад, австрійський підданий Йосип Вокач, власник м'ясної лавки на Бібіковському бульварі, був засуджений до тритижневого ув'язнення за неодноразовий продаж зіпсованого м'яса¹⁰⁸. Невідома богомолка скуштувавши смаженої тухлої риби, яку придбала на Олександрівській площі і потрапила до лікарні. Продавець цієї риби Козлов був арештований на 15 днів¹⁰⁹.

Як свідчить аналіз київської преси, однією з найгостріших проблем, що характеризували споживчий ринок Києва кінця XIX століття, була низька якість хлібобулочних виробів. Регулярні публікації в місцевій пресі про виявлення на ринках сирого, запліснявілого та пошкодженого хліба свідчать про масштабність цієї проблеми¹¹⁰. Такі заголовки, як «Недоброякісні булки»¹¹¹, «Київські булки»¹¹², «Антисанітарна булочна»¹¹³ ставали звичними для читачів місцевих газет. Причини такої ситуації були складними і багатогранними. По-перше, відсутність ефективного контролю з боку санітарних служб дозволяла недобросовісним виробникам і продавцям реалізовувати неякісну продукцію. По-друге, висока конкуренція на ринку хлібобулочних виробів змушувала виробників економити на якості сировини та технологічних процесах. По-третє, низький рівень санітарної свідомості як серед виробників, так і серед споживачів сприяв поширенню недоброякісної продукції.

Для боротьби з цією проблемою влада накладала на продавців хліба відповідальність за дотримання санітарних норм та встановлення фіксованих цін. Контроль за дотриманням встановлених цін на хлібобулочні вироби покладался

¹⁰⁸ Упорный колбасник. *Киевлянин*. 1897. № 163. 15 червня. С. 4.

¹⁰⁹ Нарушение санитарных правил. *Киевлянин*. 1897. № 146. 28 травня. С. 4.

¹¹⁰ Из распоряжений полиции. *Киевлянин*. 1898 № 200 22 липня С. 2.

¹¹¹ Недоброкачественные булки. *Киевлянин*. 1897. № 115. 27 квітня. С. 4.

¹¹² Киевские булки. *Киевлянин*. 1897. № 119. 1 травня. С. 3.

¹¹³ Антисанитарная булочная. *Киевлянин*. 1897 № 273 3 жовтня С. 3.

на міську поліцію. Київський губернатор затверджував єдиний ціновий реєстр, який мав бути обов'язковим для всіх продавців хліба. Згідно з цим реєстром, кожен продавець зобов'язаний був вивісити на видному місці, біля входу до своєї лавки, перелік хлібобулочних виробів з зазначенням їхньої вартості: «Такса ця повинна бути вивішена на видному місці – на входних дверях, а не за стійкою в даліні від покупця»¹¹⁴. Така прозорість мала забезпечити захист прав споживачів та запобігти спекуляції. Однак, як свідчать матеріали преси, ці заходи не завжди були ефективними.

Продовольча криза в Києві 1917-1918 років була одним із найгостріших наслідків Першої світової війни та революційних потрясінь. Особливо гострою проблема дефіциту харчових продуктів стала навесні 1918 року після звільнення від більшовицької окупації. За даними газети «Нова Рада», Київська харчова управа була змушена припинити випічку хліба в міських пекарнях. Це свідчить про повний колапс системи постачання міста хлібом. Також в замітці зазначалася середня ціна на хліб на базарах¹¹⁵. Такий матеріал можна використати для вивчення тогочасної цінової політики на продукти харчування.

За матеріалами міської преси в кінці весни місто знову залишилося без хліба через наказ австрійського командування зупинити вагони з хлібними запасами, які прямували з Катеринослава.¹¹⁶ Влітку 1918 р. зустрічається інформація, що для врегулювання розподілу дефіцитних продуктів було введено систему хлібних пайків. Як свідчать матеріали газети «Відродження», розмір пайка на одну особу в Києві був значно меншим, ніж у деяких європейських містах. Це свідчить про скрутний стан киян у зв'язку з введенням системи хлібних пайків. У замітці порівнювали розмір пайки на одну людину в Києві з частками в інших європейських містах з огляду на статеві та інші відмінності отримувачів¹¹⁷.

¹¹⁴ Антисанитарная булочная. *Киевлянин*. 1897 № 273 3 жовтня С. 3.

¹¹⁵ Харчовий кризис у Києві. *Нова Рада*. 1918. 16 березня. №35. С.2.

¹¹⁶ Про хліб. *Відродження*. 1918. 25 травня. №46. С. 6.

¹¹⁷ Хлібний пайок. *Відродження*. 1918. 2 серпня. №102. С. 3.

Численні оголошення з рекламою різноманітних магазинів та публікації на тему спекуляцій у продажах, постачання продуктів і т.д. також слугують джерелами для вивчення торгівельної сфери тогочасного Києва. За допомогою рекламних оголошень можна скласти список крамниць, які діяли в місті, дізнатись їхній асортимент, цінову політику і визначити найпопулярніші періоди для розпродажу. А про цінову політику зможуть розповісти такі публікації як оголошення за 1917 р. з приводу початку діяльності Київського союзу для боротьби з подорожчанням роздрібних бакалійно-молочних товарів¹¹⁸, повідомлення про рішення наради представників різних торгових союзів щодо постачання міським мешканцям тютюну з південних фабрик по нормованим цінам¹¹⁹. Деякі газетні матеріали інформували про діяльність київських ринків, зокрема періодичні оголошення від Київської міської управи про роздачу місць під павільйони для торгівлі на усіх базарах міста¹²⁰. Про умови, в яких кияни знаходили необхідний товар напередодні свят або під час кризових ситуацій у місті, також можна знайти інформацію на сторінках газет. Наприклад, напередодні Різдва 1917 р. на вулицях Києва з'явилися великі черги. У місцях продажу хліба, цукру, чаю і денатурованого спирту спостерігались чималі скупчення людей. «Населення, бажаючи запастися всім необхідним до свята, буквально тримало в облозі хлібопекарні, міські та приватні лавки»¹²¹. Між покупцями навіть виникали конфліктні ситуації, котрі вимагали втручання міліції. Особливо гостро стояло питання з купівлею хліба, у зв'язку з червовою хлібною кризою. До речі, у повному тексті наведеного вище фрагмента зазначалося, що багато магазинів відпускали цукор лише домовим комітетам. Хоча поруч з цим, спекулянти в сірих шинелях пропонували цукор з-під поли набагато дорожче.

¹¹⁸ Первый киевский союз для борьбы с дороговизной различных бакалейно-молочных и др. *Киевлянин*. 1917. 28 травня. № 128. С. 1.

¹¹⁹ Табак для Киева. *Киевлянин*. 1917. 10 серпня. № 190. С. 3.

¹²⁰ Киевская Городская Управа извещает:. *Киевлянин*. 1917. 21 листопада. № 256. С. 1.

¹²¹ Предпраздничные очереди *Киевлянин*. 1917. 24 грудня. № 283. С. 3.

Отже, подібний матеріал слугує і для аналізу проблеми спекуляції в Києві, яка особливо загострювалась в моменти торгівельного ажіотажу чи критичних подій.

2.2. Питання охорони жіночого здоров'я, материнства і дитинства

Аналіз публікацій газетної періодики дає змогу ширше поглянути на становище жінок у контексті жіночих хвороб, материнства і надання медичних послуг.

Проблема «комерційного сексу» в Києві на сторінках газет досліджуваного періоду представлена фрагментарно і цьому є пояснення. Від часу легалізації проституції у 1843 році імператором Миколою I, на шпальтах передових видань тривало активне обговорення наслідків цієї «реформи» і на початок XX сторіччя вичерпала свою актуальність. Крім того, революційні події 1905-1907 років сприяли докорінній зміні інформаційного дискурсу.

Серед інформаційних повідомлень міських газет фіксуються лише поодинокі факти порушення прав «жриць кохання». До прикладу, у 1908 році, на сторінках «Ради» надруковано звернення київських повій до начальника Південно-Західного краю, через свавілля поліції і сутенерів¹²².

Долученні офіційні статистичні дані до аналізу газетної періодики свідчать, що більша частина секс-індустрії міста активно розвивалася у тіні і не була висвітлена на сторінках газет. «Результати загальноімперського перепису 1897 р. подають втішну цифру: займаючи 6 місце за кількістю населення, Київ мав лише 153 жінки та 1 чоловіка, офіційно зареєстрованих у сфері інтимних послуг, в той час, коли у Петербурзі ця цифра сягнула 1867 осіб. Вищими показники були і для Москви, Варшави, Риги та Одеси. Натомість, міські газети засвідчують наявність численних таємних притонів, де працювали від 2 до 10 жінок»¹²³.

Газетна хроніка містить відомості про локалізацію повій у місцях соціальної активності, передусім базарах, лазнях, театрах, ресторанах і сінематографах.

¹²² Колективна скарга проституток. *Рада*. 1907. № 51. 14 березня. С.3.

¹²³ Левчук О. В. Газетна періодика Києва... – С.156.

Прикметно, що кореспонденти мали особливі слова-маркери для опосередкованого позначення явищ секс індустрії.

«Думськими жінками» на сторінках газет зазвичай називали жінок, котрі надавали послуги біля Міської думи, у районі Хрещатика і Прорізної. Тих хто надавав інтимні послуги у таємних притонах облаштованих у павільйонах для продажу пива та мінеральної води окреслювали терміном «мінерашки». Нелегальні ж притони у яких працювали «мінерашки» мали назву «фіалкові будиночки». Вулицею «червоних ліхтарів» в місті довгий час була Еспланадна, але у 1885 році після раптової смерті в борделі київського цивільного губернатора Гудими-Левковича, заклади секс-індустрії перенесли на окраїну міста, на вулицю Ямну¹²⁴.

Досить дивним, є той факт, що ініціаторами перенесення були самі мешканці Ямної вулиці, у зверненні на ім'я губернатора вони обґрунтовували доцільність такого кроку особистою економічною вигодою. У «Киевлянині» повідомлялося: «Оскільки ви маєте складнощі з тим, куди перевести будинки терпимості з Еспланадної вулиці, а за законом вони повинні бути на околиці міста, то тому ми, мешканці Ямської вулиці, заявляємо, що наша вулиця цілком підходить під будинки терпимості. Переселіть їх до нас, і наш добробут цим покращиться, бо під такі будинки квартири йдуть дорожче. Ми ж тепер не маємо жодних доходів, а податки та міські потреби сплачуються нами нарівні з мешканцями центральної частини Києва»¹²⁵.

При огляді рекламного блоку газет, привертає увагу велика кількість оголошень лікарів венерологів, що може свідчити про поширення статевих хвороб, насамперед сифілісу. Підтвердженням є рубрика «Лікарі та лікарні» щоденника «Киевские вести»: за 8 листопада 1907 р. з 15 оголошень 13

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Щербашина Н. 100 лет назад Киев был столицей проституции. URL: <http://www.old.kiev.ua/node/146> (дата звернення: 30.04.2025).

пропонували медичні послуги лікування сифілісу, шкірно-венеричних хвороб та статевого безсилля¹²⁶; за 7 лютого 1909 р. всі 11 рекламних оголошень належали лікарям-венерологам¹²⁷, за 28 березня 1909 р. – 9 з 12¹²⁸.

Враховуючи те, що ця проблема торкалася особистих сфер життя потенційних пацієнтів, оголошення супроводжувалися фразами «анонімно» або «без розголошення». За кількістю рекламних оголошень лікування шкірно-венеричних захворювань першість тримали кабінети лікарів Черняка, Фарбера, Базилевича, Бротмана, Гольденберга, Фейгенберга та Клейнера, Пауля та Маркуса. Разовий візит до спеціаліста коштував потенційному пацієнтові від 30 до 60 коп.¹²⁹.

Не аби яким викликом для жінки у тогочасному суспільстві була незапланована вагітність. Аборт відповідно до законів Російської імперії вважався кримінальним злочином, як для вагітної жінки, так і для лікаря чи акушерки, які провели операцію.

Говорячи, про причини які спонукали жінок до переривання вагітності, можна виокремити три найголовніші. По-перше, у разі народження дитини у не заміжньої жінки, суспільний осуд, ізоляція, або навіть фізичні утиски очікували як породіллю так і дитину. Заміжні жінки вдавалися до дітовбивства через позашлюбні зв'язки, борячись помсти чоловіка або небажаючи розширення родини.

Аналіз рекламного блоку київських газет, підтверджує тезу про недоступність для споживача контрацептивних засобів, лише на початку 1890-х

¹²⁶Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 листопада. С.1.

¹²⁷Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1909. № 37. 7 лютого. С.1.

¹²⁸Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1909. № 84. 28 березня. С.1; Гедьо А., Мілютін М. Санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві ... С. 128.

¹²⁹Мілютін М. Медичні товари та послуги у рекламному просторі київської періодики кінця ХІХ – початку ХХІ ст. *Грінченко – Сетон міжнародний журнал молодих науковців*, 2 (2), С.63–71.

років прослідковується їх поява в на полицях аптек і магазинів медичних інструментів. «Презервативи найкращих французьких і англійських фабрик; гумові і з риб'ячого міхура»¹³⁰ – пропонував магазин Фальберга на Хрещатику №40. Не дивлячись на ефективність такого виду запобіжників заплідненню, лікарська спільнота ставилася до їх використання з негативною пересторогою. Оглядач газети «Врач» А. Г. Боряковський 1893 року зазначав, що презервативи, як і перерваний статевий акт, є настільки шкідливими для здоров'я, що «краще вже зовсім відмовитися від статевих стосунків, ніж множити горе хворобами»¹³¹.

Нерідко, низький рівень життя і бідність спонукали жінок вдаватися до дітовбивства. Цьому знаходимо підтвердження у кримінальній хроніці «Справа акушерки Георгієвської». Підсудній акушерці Олімπίаді Георгієвській, інкримінували здійснення штучного викидня Тетяні Кубарській, внаслідок чого остання померла. У матеріалі справи зазначено, що мотивом померлої Курабської позбутися небажаної вагітності було скрутне становище родини, адже заробіток чоловіка з яким вони вже виховували чотирьох дітей, якого складав лише 100 рублів¹³².

На шпальтах «Киевлянина» рясніють типові оголошення «Акушерка Н.В. Василевська приймає вдома...секретно-вагітних і породіль», «Акушерка Є.Є. Єриклинцева приймає вдома...секретно-вагітних і породіль»¹³³, «Пологовий притулок акушерки Янковської...»¹³⁴. У щорічному довідниковому «Весь Київ» містився розділ «Пологові притулки» де була наведена інформація про місце

¹³⁰ Для ухода за больными. *Киевлянин*. 1898. № 62. 3 березня. С. 6.

¹³¹ Кругляк М. Аборти в підросійській Україні в XIX – на початку XX ст.: модернізація VS традиційна культура. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право*. 2021. № 1. С. 30-36.

¹³² Дело акушерки Георгиевской. *Киевлянин*. 1901. № 253. 13 вересня. С. 3; № 254. 14 вересня. С. 3.

¹³³ Акушерка Е.Е. Ерыклинцева. *Киевлянин*. 1905. № 360. 31 грудня. С.4.

Акушерка Н.В. Василевская. *Киевлянин*. 1905. № 360. 31 грудня. С.4.

¹³⁴ Родильный убежище. *Киевлянин*. 1904. № 207. 28 липня. С.4.

розташування і режим роботи пологових закладів¹³⁵. З видання 1906 року стає відомо, що акушерські послуги на давали 140 осіб¹³⁶.

Отже, вищенаведені факти, дозволяють стверджувати, що незважаючи на кримінальне покарання за вчинення абортів, інформація про акушерок і «родильні притулки» знаходилася у відкритому доступі.

Зважаючи на загальний низький рівень освіти та корумпованість медиків, для жінок абортация плоду і родова діяльність у той час була пов'язана з ризиком для життя і здоров'я. Акушерки часто не маючи практичного досвіду, проводили операції нехтуючи навіть елементарними правилами дезінфекції, тим самим наражаючи пацієнтку на смертельну небезпеку. Газета «Киевлянин» повідомляла: «По Бульйонській вул №53, раптово померла міщанка Тетяна Барановська, 35 років. Дізнанням встановлено, що покійна, перебуваючи в періоді вагітності, намагалася за сприяння Фекли Х-ської витравити плід. Труп померлої відправлений до анатомічного театру. Справа надійде на розгляд суду»¹³⁷. Вищенаведений випадок був не поодиноким, у 1901 році міський суд розглядав дві справи про аборт. У першому випадку, за операцію Тетяні Кубарській, що спровокувала викидень, зараження крові і призвела до смерті пацієнтки, відповідно до статей 1462 і 1463, до 4 років ув'язнення з позбавленням усіх прав було засуджено акушерку Георгієвську¹³⁸. В іншій справі, акушерку Марцелію Добржинецьку – виправдали¹³⁹.

Функції акушерки не обмежувалися лише операційною діяльністю, на шпальтах газет, зустрічаються оголошення, наступного змісту «Акушерка

¹³⁵ Весь Киев : адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. Киев: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, 1911. С. 290.

¹³⁶ Весь Киев : адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. Киев: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, 1906. С. 290.

¹³⁷ Смерть от аборта. *Киевлянин*. 1907. № 132. 14 травня. С. 2.

¹³⁸ Дело акушерки Георгиевской. *Киевлянин*. 1901. № 254. 14 вересня. С. 3.

¹³⁹ Дело об искусственном выкидыше. *Киевлянин*. 1901. № 13. 13 січня. С. 3.

Турченко приймає на вигодовування грудних дітей і на подальше виховання»¹⁴⁰, або ж «Дитина, новонароджений хлопчик інтелігентної матері, віддається на усиновлення, спитати Фундуклеївська 52 акушерка Вечерко»¹⁴¹. Вищенаведене свідчить, про участь лікарського персоналу не лише у незаконних, а часом і підпільних операцій з плодови́гнання, а й у допомозі позбутися новонароджених шляхом прилаштування чи підкидання.

У рубриці «Оголошення» зустрічаємо свідчення про існування пологових притулків «Пологовий притулок доктора М.М.Ватфіга...»¹⁴², «Притулок для вагітних та породіль»¹⁴³. Заклади такого ґатунку обслуговували жінок середнього достатку. Тут породілля після пологів, без будь яких наслідків для себе могла залишити дитину яку потім передавали до сиротинцю.

Під час і після пологів жінки стикалися з некомпетентними і не чесними медиками, лікування у яких іноді вартувало життя. На сторінках «Ради» у 1907 році зафіксовано публічну полеміку через смерть породіллі Оляни Борознюкової в Олександрівській лікарні. Родич померлої Іван Рильський у листі до редакції газети звинувачував лікаря Олександрівської лікарні – Іванова у хабарництві і зволіканні у лікуванні, яке призвело до смерті жінки. Впродовж двомісячного лікування лікар не допускав родичів до пацієнтки і не сповіщав про її перебіг лікування, а ж поки заявив про необхідність операції за яку вимагав 50 карбованці собі, і 20 акушерці. Лише коли гроші були сплачені лікар прийняв родичів хворої. Після операції породілля померла, лікар повернув кошти, але дописувач справедливо обурюючись, зазначає «...але хто ж тепер поверне життя молодій 20 літній жінки. А хто ж перемінить ті ганебні порядки в Александрівській

¹⁴⁰ Акушерка Турченко. *Киевлянин*. 1904. № 11. 11 січня. С. 6.

¹⁴¹ Ребенок. *Киевлянин*. 1904. № 259. 18 вересня. С. 6.

¹⁴² Родильный приют. *Киевлянин*. 1901. № 210. 1 серпня. С. 1.

¹⁴³ Убежище для беременных и родильщиц. *Киевлянин*. 1905. №130. 12 травня. С.4; Убежище для беременных и родильщиц. *Киевлянин*. 1905. № 150. 1 червня. С.4.

больниці, де відкладають необхідні операції, дожидаючи хабара, якого не завжди може дати бідний хорий»¹⁴⁴.

Позицію Івана Рильського підтримав у своєму листі до редакції «Ради» лікар Юркевич, і спілкуючись з батьком померлої Демидом Чуприною, зауважив «Я йому вияснив, що в городських лікарнях доктори получаять жалування і крадькома окремої платні за операції брати не мають права...»¹⁴⁵, і у підтвердження додав, що два роки до того, заможній киянці Рильській безкоштовно провели операцію у Олександрівській лікарні.

З листа – «апеляції» лікаря Іванова дізнаємося, що померла Борознюкова після пологів захворіла на гнійне запалення фаллопієвих труб, і мала пухлину у матці. Зволікання з операцією пояснював відсутністю згоди родичів, які приходили у не прийомні дні. Лікар відкидав звинувачення у хабарництві, навпаки стверджуючи, що гроші «за труди» пропонувала мати покійної. Проте, він взяв ці гроші, аби оплатити перебування в стаціонарі. Лікар спростовує аргументи щодо вартості операційного втручання «Д-р Юркевичу, звісно ж, добре відомо, що черевний розтин або коштує сотні рублів, або проводиться безкоштовно»¹⁴⁶. Крім, того лікарю не відомо про безкоштовне лікування Рильської, хоча акушерка підтвердила її лікування і вартість її операції склала – 600 карбованців. Останнім листом у редакцію «Ради» Рильський вщент розніс виправдання Іванова¹⁴⁷. Справа про хабарництво доктора Іванова набула чи малого розголосу, і міським головою було делеговано посадову особу для провадження слідства¹⁴⁸.

У підсумку, стає зрозуміло, що лікар свідомо, під різними причинами уникав контакту з родиною пацієнтки. Перед операцією він мав не тільки отримати згоду близьких, а і повідомити їх про можливі ризики. Він не мав права, брати кошти за

¹⁴⁴ Лист до редакції. *Рада*. 1907. № 47. 25 лютого. С.4.

¹⁴⁵ Лист до редакції. *Рада*. 1907. № 48. 26 лютого. С.4.

¹⁴⁶ Ответ г-ну Ів. Рильському и доктору Юркевичу. *Рада*. 1907. № 51. 2 березня. С.4.

¹⁴⁷ До порядків в Олександрівській лікарні. *Рада*. 1907. № 51. 2 березня. С.4.

¹⁴⁸ До справи в Олександрівській лікарні. *Рада*. 1907. № 51. 2 березня. С.4

перебування хворої на стаціонарі, адже ця послуга оплачувалася у окремій конторі, а не без посередньо лікаря.

Повертаючись до питання прилаштування небажаних новонароджених дітей, можна з впевненістю казати, що відбувалася комерціалізація процесу у промислових масштабах. Інформаційні повідомлення підтверджують, що попитом користувалися послуги так званих «тіток», які за окрему плату допомагали горе-матусі позбавитися немовляти: «Ці «благодійниці» мають широке коло знайомств серед жінок служниць, прачок і надзвичайно популярні серед них, так що за потреби подружки рекомендують одна одній «тітку», як їх зазвичай називають. «Тітки», крім того, самі відшуковують клієнток; вони часто вмовляють дівчину, у котрої з'явилася хоч найменша можливість утримувати свою дитину і не було думки позбавлятися від неї не дивлячись на важкість існування, позбутися дитини....І в кінці кінців мати погоджується позбавитися малюка і сплачує «тітці» певну суму»¹⁴⁹.

Хоч, «тітка» і зобов'язувалася бути посередником між матір'ю і годувальницею, передавати кошти і контролювати утримання дитини, на практиці це означало зовсім інше. Міська преса свідчить про не поодинокі випадки, коли «тітки» не шукаючи ніяких годувальниць просто морили немовлят голодом, чекаючи їх повільної смерті, або ж годувальниці через несплату коштів часто повертали дітей до роботодавиці.

Злочинна діяльність «тіток» зазвичай була поза увагою поліційних органів, через відсутність потерпілих і необачність матусь, які майже не цікавилися своїми дітьми. Так, на Подолі у 1902 році, було викрито організаторку «фабрики янголів» Марію Ілленко. Під час обшуків у її притоні було виявлено двох хлопчиків, одного мертвого іншого у стані крайнього виснаження. Під час допиту киянка зізналася, що брала кошти за вигодовування немовлят, а її сусіди підтвердили, що бачили як «тітка» позбулася шести дитячих трупів. Викликає здивування, що лікар Коген,

¹⁴⁹ Губительница детей. *Киевлянин*. 1905. № 210. 1 серпня. С.2.

котрий оглядав дітей у Ілленко, бачачи умови утримання і критичний стан немовлят, не сповістив поліцію¹⁵⁰.

Інша «тітка» Парасковії Прусенкової були викриті випадково, коли до неї прийшла одна з клієнток перевірити стан своєї дитини, яку напередодні віддала на вигодовування¹⁵¹.

Хоча і в обох випадках кореспонденти зазначали про активне досудове розслідування, у глобальному вимірі проблема діяльності «тіток» не викорінювалася з міського повсякдення. На передовицях видань, час від часу з'являлися оголошення на кшталт «Шукаю годувальницю...»¹⁵², «Бажаю взяти дитину на вигодовування...»¹⁵³.

Ще одним, типовим способом позбавитися від вже нагородженої дитини було підкидання. Чи не кожен випуск «Киевлянина» містив повідомлення з однотипними заголовками «Підкидьок»¹⁵⁴, «Підкинуті діти»¹⁵⁵.

Зазвичай дітей залишали у місцях соціальної активності: палісадниках, базарах, площах, залізничних станціях, набережних. Коли випадкові перехожі чи двірники знаходили живий «пакуночок» його відправляли до відділку поліції, де складали протокол у якому зазначали обставини знайдення дитини і інформацію про людину котра її знайшла, проводили опис речей дитини якщо такі були. Після завершення усіх бюрократичних процедур немовля відправляли до відділення підкидьків при Київському приказі громадського піклування. На 1896 рік ця установа утримувала 800 «казених дітей» - підкидьків¹⁵⁶.

¹⁵⁰ Фабрика ангелов. *Киевлянин*. 1902. № 76. 16 березня. С. 3.

¹⁵¹ Губительница детей. *Киевлянин*. 1905. № 210. 1 серпня. С. 2

¹⁵² Ищу кормилицу. *Киевлянин*. 1901. № 73. 14 березня. С. 6.

¹⁵³ Желая взять ребенка. *Киевлянин*. 1903. 2 січня. 6.

¹⁵⁴ Подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 10. 10 січня. С. 3; Подкидыш *Киевлянин*. 1897. № 25. 25 січня. С. 3.

¹⁵⁵ Підкинуті діти. *Рада*. 1906. № 25. 13 жовтня С.3.

¹⁵⁶ Кугляк М. Проблема підкинутих дітей на тлі модернізаційних процесів Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі підросійської України) *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020. № 33. С. 28.

Сам по собі процес підкидання власної дитини для матері був психологічно складним. Залишивши дитину матері могли ще довго знаходитися поряд і вдаючи випадкових перехожих, так би мовити контролювали процес знайдення дитини двірником, але надмірна емоційність і сльози видавали їх і вони зізнавалися на першому допиті. Так, вночі 16 липня 1897 року на Вознесенському спуску двірник затримав Тетяну Лещенкову котра підозрювалася у підкиданні дитини¹⁵⁷. Іншим разом поліцейськими затримано селянок Єфросинію Сильвестрову і Наталю Буричину при спробі підкинути дитину. З'ясувалося, що за свої послуги вони отримали грошову винагороду від дівчини Пелагеї¹⁵⁸. Вищенаведене свідчить, матері аби не мати докорів сумління платили за підкидання, слушно зауважує один з оглядачів «Києвлянина»: «можна з упевненістю сказати, що половина піднятих дітей на вулицях Києва залишена не матерями, а «тітками»»¹⁵⁹. «Почерк» професійної «тітки» у цих справах, можна було вирахувати дуже просто, траплялося майже одночасно знаходити немовлят у різних районах міста загорнутих у однакові відрізи матерії, чи з записками ідентичного змісту і почерку

Дуже важливим у справі встановлення особи матері були записки які прикріплювали до дитини. Вони були схожого змісту, і містили відомості про ім'я і іншу особисту інформацію. Наприклад, «ця дитина народжена 17 квітня 1897 року, ім'я їй Олександра, хрещена 20 квітня»¹⁶⁰, «Хрешений, ім'я Антон, прізвище Ц-скій»¹⁶¹, «хрещений в Феодосівській церкві біля лаври; ім'я йому Іоан»¹⁶² Вказуючи прізвище чи церкву де охрещено дитину, горе-матусі свідомо чи несвідомо викривали себе, адже використавши парафіяльні чи метричні книги цієї церкви, поліція без проблем могла встановити особу злодійки.

¹⁵⁷ Подкидыши. *Киевлянин*. 1897. № 195. 17 липня. С. 3.

¹⁵⁸ Неудачная попытка. *Киевлянин*. 1897. № 154. 6 червня. С. 3.

¹⁵⁹ Губительница детей. *Киевлянин*. 1905. № 210. 1 серпня. С.2.

¹⁶⁰ Подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 158. 10 червня. С. 3.

¹⁶¹ Подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 176. 28 червня. С. 3.

¹⁶² Подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 162. 14 червня. С. 3.

Фіксувалися і розлогі записки, де матусі пояснювали причини свого вчинку, зазвичай, це не завжди стосувалося незадовільного матеріального становища, але і соціального статусу «Нещасна мати, дворянка, з великим проханням благає і Вам дитину залишає. Будьте Ви йому рідні і не вважайте чужими. У чужі руки не давайте, до притулку на виховання і на село не давайте. Я залишаю її без бажання, з прикрості та страждання»¹⁶³. Траплялося, що підкидуючи немовля, мати розраховувала з часом повернутися «мати прохає записати її сина під № 40, через те що з часом вона бажає дитину взяти до себе назад»¹⁶⁴ – йшлося у повідомленні.

Деяким залишеним на вулицях немовлятам щастило, їх не відправляли до притулку, а всиновлювали небайдужі кияни. Володимир Венгрин взяв на виховання хлопчика підкинутого під його будинок на вул. Московській № 10¹⁶⁵. Відставний майор Іван Глухонін удочерив дівчинку-підкидька Антоніну¹⁶⁶. Можна припустити, що біологічні матері спеціально залишали немовлят біля помешкань заможних городян – потенційних прийомних батьків.

Зростаючи у середовищі, де поширювалися різноманітні форми девіації – алкоголізм, розпуста, безпритульність, сварки, бійки і вбивства і притуплювалися загальнолюдські інстинкти, дитина несвідомо всотувала у себе усі ці суспільні вади. Тому, у контексті психо-фізичного здоров'я дітей, як окремий виклик варто розглядати проблему дитячого алкоголізму. Вищезначеному присвячений нарис «Алкоголізм і діти шкільного віку» українського педагога Якова Феофановича Чепіги-Зеленкевича, надрукований у «Раді». Не дивлячись, що автор висвітлює питання ґрунтуючись на власних спостереженнях під час вчителювання в одному з шахтних поселень Донеччини, матеріал має прикладний характер для загального розуміння проблеми.

¹⁶³ Оставленный ребенок. *Киевлянин*. 1901. №78 19 березня. С. 3.

¹⁶⁴ Подкидьш. *Киевлянин*. 1897. № 152. 4 червня. С. 3.

¹⁶⁵ Підкинуті діти. *Рада*. 1906. № 78. 14 грудня. С.3.

¹⁶⁶ Подкидьш. *Киевлянин*. 1897. № 159. 11 червня. С. 3.

Цікавими є наведені статистичні факти, отримані шляхом опитування учнів молодшої школи. Ті, хто п'ють завжди, коли вдома є горілка, і чи не кожного для напиваються п'яними – 12%. Ті, хто п'ють зрідка, напиваються іноді, бо цікаво почувати себе підпитим – 40 %. Ті, хто п'ють в невеличких дозах, бувають часом і п'яніють – 30 %. Ті, хто п'ють вино і пиво, п'яними не напиваються – 12 %. Ті, хто нічого міцного не п'ють і не пили ніколи – 6 %. Усього питущих дітей 94 %, з них дівчаток – 30 %, хлопців – 64 %.

Отже бачимо, що вживання алкоголю серед дітей шкільного віку сприймалося як норма. Спиртні напої були у прямому доступі в родинях, часом самі батьки спаювали дітей, бо «всі п'ють, але не всі від горілки гинуть». Зустрічалися випадки, коли за якусь дрібну роботу, як то понести хрест на похоронах, з дитиною розраховувалися горілкою!

Спостерігаючи на процесом дорослішання і навчання дітей впродовж своєї педагогічної діяльності, дописувач виокремив особливий тип дітей – дітей-п'яниць.

Читаємо наступну характеристику: «Фізично хлопчисько розвинене як слід, але має слабку чутливість до тактильних роздратовань...Грою ровесників майже ніколи не захоплюється, проте любить дивитися як бавляться товариші. До вчителів відноситься любовно, завжди запобігливо поспішається допомогти й ходить за ними слідком ... Ходить він характерно, перевалуючись, вивертаючи ноги і робить то маленькі, то великі ступні. Бігає, як бігають п'яні, високо підкидаючи і підгинаючи ноги, і через це страшно стука ... Завсігди блідий, приголомшений він ніби вже носить у собі сліди алкоголіка добродушного не лихого тіпа»¹⁶⁷.

У навчанні такі діти не вирізняються розвиненою логікою, в них притуплена здатність до розпізнавання, їм важко дається писання, успіхи у навчанні передусім залежать від спожитого алкоголю напередодні «...після свят, в які хлопець був

¹⁶⁷ Алкоголізм і діти шкільного віку. *Рада*. 1908. № 176. 1 серпня. С.3-4.

більш звичайно підпитий, розумова його робота понижалася, він робився розкидливим, у відповідях не було швидкості і в руках енергії. На прикінці тижня він одживлявся, в очах помічалась веселість, а в очах жвавість».

Хронікальні повідомлення київської періодики, підтверджують тенденцію до збільшення смертності грудних дітей залишених на вулиці¹⁶⁸. Немовлята помирали від довгого перебування на вулиці, або ж «тітки» і горе-матусі викидали тіла вже мертвих дітей у канави і сміттеві кучі. Так, 12 липня 1897 року у вигрібній ямі на вулиці Хорива № 49 було знайдено труп задушеної дитини. Слідчими діями встановлено, що на початку травня мешканка цього будинку 20-річна Марія П-на народивши дитину вирішила позбутися від неї найжахливішим способом. «П-на, зав'язав дитину у лахміття, поклала його під матрац і тримала там цілий день, а потім викинула тіло у вигрібну яму»¹⁶⁹ – повідомляла газетна хроніка. У повідомленнях такої тематики зазвичай повідомлялося чи є сліди насильницької смерті, опісля труп відправляли до анатомічного театру.

У пласті періодичної інформації знаходимо, окремі свідчення про смерть дітей молодшого віку, але через тематичну розгалуженість газетної інформації не можливо прослідкувати динаміку і з'ясувати статистику цієї соціальної аномалії. Причиною дитячої смерті могла бути побутова травма, насилля чи необачність збоку батьків. Так, у замітці «Фатальна помилка» повідомляється, що двоє дітей сприйнявши отруту для гризунів за халву – скуштували її, внаслідок чого один з них помер, іншого врятували лікарі¹⁷⁰.

Пік дитячої смертності найбільше перепадав на час епідемії, про це нам говорить статистика київського земського притулку «Ясла»: «...в апрілі місяці

¹⁶⁸ Мёртвый подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 164. 16 червня. С. 3; Мёртвый подкидыш *Киевлянин*. 1897. № 183. 5 липня. С. 3; Мертворожденный. *Киевлянин*. 1897. № 189. 11 липня. С. 3; Труп ребенка. *Киевлянин*. 1897. № 339. 8 грудня. С. 3.

¹⁶⁹ Детоубийство. *Киевлянин*. 1897. № 162. 14 червня. С. 3.

¹⁷⁰ Роковая оплошность. *Киевлянин*. 1897. № 63. 2 березня. С. 3.

сього року, напр., підчас пошесті кору в приюті померло 26 дітей, в маї – 14 і в іюні за 12 день – 20 дітей»¹⁷¹.

Проведений аналіз київської періодики кінця XIX – початку XX століття виявив, що місто Київ у цей період зіткнулося з низкою гострих соціальних проблем, які формували його повсякденне життя та сприймалися громадою як значні негаразди. На сторінках газет широко висвітлювалися проблеми міського господарства, зокрема: хаотична забудова та відсутність належного благоустрою вулиць і тротуарів, що створювало незручності для мешканців; низький рівень санітарної культури населення, що проявлявся у скиданні нечистот та сміття безпосередньо у водойми та на вулиці; критичний санітарний стан ринків, які попри стягнення податків перетворювалися на розсадники інфекцій через відсутність належного прибирання та контролю; ігнорування проблеми стихійних сміттєзвалищ та загальна неефективність системи утилізації відходів.

Особливо гострою була проблема якості питної води з Дніпра та недостатній доступ до артезіанських джерел, що призводило до поширення інфекційних захворювань, таких як тиф і холера. Відсутність централізованої каналізаційної системи суттєво погіршувала санітарну ситуацію.

Революційні події 1917 року лише поглибили ці проблеми, спричинивши дефіцит енергоресурсів, регулярні відключення світла та води, а також гостру продовольчу кризу з дефіцитом хліба та запровадженням хлібних пайків. Окремо висвітлювалися проблеми комунального транспорту, зокрема зловживання візників та переповненість трамваїв.

Щодо соціальних проблем, преса фрагментарно, але все ж порушувала питання жіночого здоров'я та материнства, а також, хоч і опосередковано, торкалася теми “комерційного сексу”, використовуючи евфемізми та висвітлюючи поодинокі факти порушення прав повій. Значна кількість рекламних оголошень

¹⁷¹ Смертність дітей в київському земському приюті «Ясла». *Рада*. 1908. № 141. 20 червня. С.2.

венерологів свідчила про поширення статевих хвороб, що відображало медичні виклики тогочасного Києва. Таким чином, київська періодика слугує цінним джерелом для всебічного вивчення комплексу соціальних негараздів, що визначали повсякдення міста на зламі століть.

РОЗДІЛ 3.

ПРЕСА ЯК ДЗЕРКАЛО МІСЬКОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТА СУСПІЛЬНОЇ РЕАКЦІЇ НА СМЕРТНІСТЬ

3.1. Мережа медичних закладів та медичні послуги в місті

Періодичні видання свідчать, питання охорони здоров'я міста і координації медичних закладів перебували в компетенції окружної інспектура охорони здоров'я. В Києві в цей період функціонували міські лікарні, що знаходилися на балансі київської адміністрації, медичні заклади, створені на громадський кошт та за сприяння відомих меценатів, клініки при монастирях, спеціалізовані центри медичного факультету Київського університету, Товариство швидкої медичної допомоги, що почало діяти у місті ще з кінця XIX ст., а також – ціла низка приватних лікарень та медичних кабінетів про які йшла мова на сторінках газет¹⁷².

Тема епідемій була присутня на сторінках київських газет імперської доби. Якщо ж порівнювати її висвітлення з сучасною подачею інформації, коли на сторінках газет активно висвітлюється симптоматика хвороби, тоді перевага надавалася публікації кількісних показників перебігу спалахів тих чи інших хвороб. Така тенденція була пов'язана з відсутністю загальноприйнятих клінічних описів основних інфекційних хвороб.

Лікарі не мали усталеного алгоритму лікування видів тифу – черевного, поворотного та висипного. Точно відомо, що збудниками тифу були воші. Убезпечитися від зараження можна було дотримуючись правил гігієни і піддавати продукти харчування термічній обробці.

¹⁷² Левчук О. В. Газетна періодика Києва... С.189.

Тиф, віспа, дифтерія, сухоти, скарлатина, холера – типові хвороби для киян початку XX сторіччя, загострення яких перепадало на весну і осінь. У цей час лікарні не мали вільних ліжко-місць, бо до Києва на лікування приїздили жителі околиць, де була відсутня кваліфікована медична допомога. Від загальної кількості померлих в Києві за рік, третина померла від згаданих хвороб.

У випусках «Киевлянина»¹⁷³ за 1898 рік наявні кількісні дані на добу щодо захворювання на тиф за наступною схемою: «1) прибуло 2) одужало; 3) переведено до притулку для одужуючих; 4) загальна кількість хворих, які перебувають у міських лікарнях, серед них окремо чоловіків, жінок, дітей». Окрім щоденної статистики по тифу, «Киевлянин» подавав тижневу статистику захворювань¹⁷⁴, де зазначалася загальна кількість інфікованих за тиждень, висипним і поворотним тифом, кількість хворих по районах міста і порівняння цих показників з попереднім звітним періодом.

Посилаючись на інформацію Відділу народного здоров'я Київської міської управи, газета повідомляла кількісні показники за наступною схемою: 1) Прибуло 2) Одужало. Наприкінці викладу зазначалося: «В усіх випадках зазначених гостро-шлункових хвороб, виявлено, що на холеру підозри не має»¹⁷⁵. Газета «Киевские вести» щодобово подавала дані про кількість уражених холерою у вигляді таблиці, де зазначалися лікарні Олександрівська, Кирилівська, Військовий госпіталь¹⁷⁶.

В повідомленнях під назвою «Холера в Києві» друкувались кількісні показники за весь час епідемії. Окремо по кожній лікарні інформували про кіль-

¹⁷³ Движение заболеваний тифом в Киеве и его окрестностях. *Киевлянин* 1909 № 11 11 січня. С.3; Движение тифозных больных в городе. *Киевлянин* 1898. № 4. 4 січня. С.2; Движение тифозных больных в городе. *Киевлянин* 1898. № 8. 8 січня. С.2; Движение тифозных больных в городе. *Киевлянин*. 1898. № 6. 6 січня. С.2.

¹⁷⁴ Движение заболеваний тифом в Киеве и его окрестностях. *Киевлянин* 1909 № 11 11 січня. С.3.

¹⁷⁵ Остро-желудочные заболевания. *Киевлянин*. 1909. № 11. 11 січня. С.3.

¹⁷⁶ Движение холерных заболеваний в Киеве. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 листопада. С.2.

кість госпіталізованих і померлих. Особливістю статистичних повідомлень цієї газети було подання у відсотку померлих від загальної кількості уражених¹⁷⁷.

Щодо причин інфікування холерою існувала так звана «міазматична теорія», яка стверджувала, що спалахи хвороби залежать від різкої зміни погоди, а зараження відбувається повітряно-крапельним шляхом. У 1883 р., коли німецький гігієніст і мікробіолог Р. Кох відкрив холерний вібріон, утвердилася думка, що зараження відбувається через забруднену воду, а люди, що її вжили, стають агентами холери. На початок ХХ ст. лікарі, назвавши її «хворобою брудних рук», почали наголошувати на дотриманні особистої гігієни¹⁷⁸.

Крім добової статистики, зустрічаємо на сторінках «Киевлянина» повідомлення про санітарний стан справ на середину поточного місяця. Наприклад, у випуску газети від 8 липня 1869 року йшлося, що станом на 1 червня, у міських лікарнях перебувало 1554 особи. З 1 червня по 16 червня було госпіталізовано – 827, одужало – 883, померло – 62; станом на 16 червня у лікарнях перебувало – 1446 осіб. Далі окремо повідомлялося про уражених тифом, зворотною гарячкою, сифілісом і туберкульозом (сухотами) від загальної кількості хворих. На сам кінець зазначалося скільки осіб померло в місті за звітний період. Але окремої уваги заслуговує уточнення наприкінці статистичної замітки: «Серед померлих у віці 90 років і старше, є відставний рядовий, який помер у кирилівських богоугодних закладах, на 103 році життя»¹⁷⁹.

У схожому статистичному повідомленні за другу половину березня, в повідомленні про загальну кількість померлих в місті редакція газети використовувала у якості джерела повідомлення представників різних конфесій, тобто записи з метричних книг.

¹⁷⁷ Холера в Киеве. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 листопада. С.3.

¹⁷⁸ Шандра В. Карліна О. Епідемії... С.40.

¹⁷⁹ Санитарное состояние в г. Киеве во второй половине июня. *Киевлянин*. 1869. № 179 8 липня. С.3.

«Києвлянин» є найбільш повним джерелом періодики щодо медичної статистики, оскільки на своїх сторінках подавав піврічні відомості про хворих в Києві. Так, в замітці «Захворювання і смертність Києва у другій половині 1868 року» редактори посилалися на місцевий статистичний комітет, і зазначали, що з 1 липня 1868 по 1 січня 1869 року через усі міські лікарні пройшло – 12639 осіб, з них одужало – 10162, померло – 754, залишалося на 1 січня – 1623¹⁸⁰.

У другому півріччі 1868 року, найбільш поширеними захворюваннями серед містян були: сифіліс – 1466 уражених; різновиди гарячки – 1461; тиф – 1380; переміжна лихоманка – 1198; бугорчатка (туберкульоз) – 400. Загалом у Києві, за звітний період померло 1174 людини, з них у лікарнях – 754.

Варто наголосити, що наприкінці подавалися наступні відсоткові показники: «Співвідношення хворих до загальної кількості населення становить 12,639:89,527, тобто 7,01%; співвідношення померлих до хворих; співвідношення померлих 1,177% :89,527, тобто більш, ніж 50%»¹⁸¹.

Якщо у «Києвляніне», «Киевских вестях» повідомлення про перебіг спалахів обмежувалися кількісними показниками, то в «Киевской мысли» повідомляли про вік, стать, ім'я та прізвище хворого, соціальний статус, домашню адресу та ін.: «За вчорашній день в Олександрівську лікарню з підозрою на холеру: Прокопенко Василь 27 р. чорнороб з пристані; Сілач Акуліна 26 р. кухарка (Деміївка, Совська 60); Сітнікова Анна 25 р. прочанка... Всього за день і ніч до холерного бараку Олександрівської лікарні надійшло 10 осіб»¹⁸².

За схожим алгоритмом сповіщали і про одужалих: «За вчорашній день з холерного відділення Олександрівської лікарні виписались з одужанням: Браїловський Харитон, Томашевська Євдокія, Сабанова Марія ...»¹⁸³.

¹⁸⁰ Заболевание и смертность Киева во второй половине 1868 года. *Києвлянин*. 1869. № 46. 19 квітня. С.2.

¹⁸¹ Заболевание и смертность Киева во второй половине 1868 года. *Києвлянин*. 1869. № 46. 19 квітня. С.2.

¹⁸² Заболевание. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С. 4.

¹⁸³ Выздоровевшие. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С.1.

Також повідомлялося про особливості виявлення і госпіталізації хворих: «Вчора з пароплава, прибулого в Київ з низовин Дніпра, була знята курсистка у якої констатували симптоми холери. Хвора переміщена на плавучий барак»¹⁸⁴.

В «Киевской мысли» редактори звертали увагу читачів на помилки у статистиці хворих: «У вчорашньому номері в замітці про захворювання в лікарні для чорноробів припущено друкарську помилку: хворих у холерному бараці 1 вересня утримувалося 9, а не 19 як надруковано»¹⁸⁵.

«Южная копейка» подавала статистику епідемій у рубриці: «Про перебіг інфекційних захворювань», в яких подавалися відомості наступним чином: «Міським відділом охорони народного здоров'я зареєстровані за час з 25 по 31 березня наступні випадки інфекційних захворювань у м. Києві та його передмістях: тиф черевний – 3, висипний-поворотний – 41, віспа – 10, дифтерит – 10, скарлатина – 9, кір – 17, коклюш – 1, дизентерія – 2»¹⁸⁶.

Кір, скарлатина, кашлюк (коклюш), а часто й дифтерія вважалися дитячими хворобами, які мали характер епідемій. Кір мав високі показники смертності. Скарлатина, що вражала три-, чотирирічних дітей, займала друге місце за поширюваністю. До 60 % сягала летальність дифтерії. Хвороба мала високий показник летальності – до 60%. Лише після 1894 р. вона пішла на спад унаслідок використання в лікуванні антитоксичної протидифтерійної сироватки. Однак захворювання продовжувало залишатися масовим серед бідноти з огляду на недостатнє харчування, слабкий імунітет, недоступність ліків. Вакцинація запроваджувалася з великим запізненням, інших методів лікування не було¹⁸⁷.

В газетах подавались відомості про лікарні, до яких надходили хворі: Лікарня для чорноробів, Лікарня громади Червоного Хреста, Єврейська лікарня, Олександрівська і Кирилівська лікарні, лікарня Покровського монастиря та

¹⁸⁴ На Днепре. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С.3.

¹⁸⁵ Гедьо А., Мілютін М. Санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві... С. 131.

¹⁸⁶ О движении инфекционных заболеваний. *Южная копейка*. 1912. № 465. 5 квітня. С. 4.

¹⁸⁷ Гедьо А., Мілютін М. Санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві... С. 131.

Лаврська лікарня. Для кожної лікарні окремо зазначалося на добу кількість госпіталізованих і осіб, які одужали.

Матеріали періодики дозволяють прослідкувати і межі поширення епідемій. Тифом і холерою хворіли містяни, що мешкали у Либідському районі і Лук'янівці. Скарлатина була поширена на Куренівці, на Печерську хворіли дифтеритом.

Окремо варто зосередитися на питанні епідемії тифу і викликів, пов'язаних з нею, оскільки її перебіг знайшов ґрунтовне висвітлення на сторінках київських газет. Це підтверджують наступні заголовки газети «Киевлянин»: «На боротьбу з тифом», «По жертва на користь хворих тифом»¹⁸⁸. У місті функціонував комітет по боротьбі з епідемією тифу, куди надходили добровільні пожертви з усієї імперії, і за повідомленням з «Киевлянина» на кінець квітня 1909 року статки комітету склали 34 317 рублів 5 копійок¹⁸⁹.

У місті існувала проблема нестачі ліжок-місць у медичних закладах, тож у Лікарня жінок-лікарів, спеціалісти якої оглядали прислугу і годувальниць, а також вакцинували пацієнтів проти віспи¹⁹⁰.

Фактом гендерної диференціації є підкреслення статевої приналежності лікаря «жінка-лікар Балабанова, жінка-лікар Пашкевич жінка-лікар Гібельман»¹⁹¹.

Серед інформаційних повідомлень, знаходимо інформацію що 19 листопада 1901 року у госпіталізації і отриманні медичної допомоги в міській лікарні було відмовлено тяжко хворому вихованцю притулка імені імператора Олександра II. Інцидент змусив генерал-губернатора Трепова звернутися до міського голови і нагадав йому, що згідно з розпорядженням міської управи вихованцям притулків завжди надавалася допомога у цій лікарні, окрім того ненадання допомоги хлопчику, призвело до погіршення хвороби і тепер потребує більш ретельного

¹⁸⁸ Пожертвование в пользу больных тифом. *Киевлянин*. 1898. № 4. 4 січня С.5.

¹⁸⁹ В комитет для борьбы с тифозной епидемией в г. Киеве. *Киевлянин*. № 111. 23 квітня. С.3.

¹⁹⁰ Милютин М. Медичні товари та послуги... С. 69.

¹⁹¹ Родильный приют. *Киевлянин*. 1898. № 6. 6 січня С.5; Женщина-врач А.С. Балабанова. *Киевлянин* 1898. № 4. 4 січня. С.1; Женщина-врач Б.И. Пашкевич. *Киевлянин*. 1898. № 6. 6 січня. С.1.

лікування. Тому Трепов звернувся до міського голови з пропозицією, зробити розпорядження про те, «щоб завжди і повсяк час у міській лікарні був відкритий прийом для вихованців притулків»¹⁹². Варто відзначити, у повідомленні не повідомляється якою хворобою хворів хлопчик і з якої причини лікар відмовив йому у допомозі, але всеодно згаданий випадок є непересічним для того часу.

Епідемії навантажували міську систему охорони здоров'я, тож поширення серед населення набули «Нічні лікарські чергування у міському будинку на Хрещатику з 9 години вечора до 7 години ранку»¹⁹³ та «Нічні лікарські чергування у Києво-Хрещатицькій аптеці доктора Філіповича»¹⁹⁴.

Зважаючи на обсяг роботи медиків у часи спалахів, міська управа підвищувала заробітну на період епідемій: санітарним лікарям до 200 рублів, і витрати на пересування 50 рублів кожному в місяць, тимчасовим санітарним лікарям з 65 до 120 рублів, санітарам – 50 рублів на місяць¹⁹⁵.

Обслуговування нетифозних хворих здійснювалося Лікарнею графині Ігнатієвої, Амбулаторною лікарнею Маріїнської громади, Подільської лікарнею Червоного Хреста та Київською міською лікарнею Цесаревича Олександра, про що свідчать графіки їх роботи, надруковані на сторінках газети «Киевлянин».

В Лікарсько-Педагогічному інституті¹⁹⁶ амбулаторно і безоплатно приймали підлітків 15-років важких у вихованні. Консультації вів невропатолог та психіатр, завідувач кафедри Університету Святого Володимира професор Іван Сікорський -

¹⁹² Отказ больницы принять тяжело больного. *Киевлянин*. 1901. № 331. 30 листопада. С.4.

¹⁹³ Ночные врачебные дежурства в городском доме на Крещатике. *Киевлянин*. 1898. № 3. 3 січня С.4.

¹⁹⁴ Ночные врачебные дежурства в Киево-Хрещатицкой аптеке. *Киевлянин* 1898. № 2. 2 січня. С.4.

Ночные врачебные дежурства в Киево-Хрещатицкой аптеке. *Киевлянин*. 1898. № 7. 7 січня. С.5.

¹⁹⁵ По постановлению городской управы. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С.3.

¹⁹⁶ Врачебно-Педагогический Институт. *Киевлянин*. 1905. № 40. 9 лютого. С.4.

власник будинку де розташовувався інститут. Ініціаторами створення були його доньки— Ольга і Олена¹⁹⁷.

У 1908 році під час пошесті холери координаційним органом в місті щодо протидії епідемії була санітарно-виконавча комісія, до якої входили представники самоврядування, поліції, головний лікар міста, санітарні лікарі і директори лікарень. На першому засіданні у вересні, комісія ухвалила постанови: надати лікарям вакцину для щеплення бажаючих; вирішити питання водопостачання артезіанської води на Звіринець; замість кип'яченої води розвозити артезіанську, слідкувати за якістю води у криницях, слідкувати за дотриманням чистоти на ринках, пропагувати серед киян не вживати сирого молока і кип'яченої води¹⁹⁸. За недотримання приписів, була передбачена «адміністративна відповідальність — арешт терміном до 3 місяців або грошовий штраф до 300 рублів»¹⁹⁹.

Одним з найбільш ефективних заходів у боротьбі з епідеміями була вакцинація, у Києві діяв вісповий комітет, який вів облік дітей, які ще не перехворіли на віспу, навчав щепіів і забезпечував їх вакцинами і інструментом.

У 1901 році Київський бактеріологічний інститут пропонував протидифтерійну, протистрептококову та протитуберкульозну сироватки, сироватки проти правця і сибірки, а також вакцину Пастера²⁰⁰. На 1913 рік у Києві діяло 25 щепіів. Щепіями були медики та цирульники, які окрім косметичних процедур могли щепити і лікувати зуби і ставити п'явки. Існувала можливість проведення аналізів: «Хіміко-бактеріологічна лабораторія О.І. Гейліг: Аналіз сечі, мокротиння, молока, води, інше»²⁰¹. З метою проходження рентгену для діагностування туберкульозу

¹⁹⁷ Ігор Сікорський та його київська адреса. URL: <https://kpi.ua/sikorsky-home>.

¹⁹⁸ Городская санитарно-исполнительная комиссия. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня С.4.

¹⁹⁹ Обязательное постановления г. начальника края. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С.3.

²⁰⁰ Киевский бактериологический институт. *Киевлянин*. 1901. № 306. 5 листопада. С.4.

²⁰¹ Химико-биологическая лаборатория О.И. Гейлиг. *Киевлянин*. 1905. № 11. 11 січня С.6.

можна було звернутися до Інституту фізичних методів лікування доктора Гарлинського²⁰² та Рентгенівського кабінету Анни Павлівни Шлейфер²⁰³.

Огляд рекламного блоку періодики свідчить, що кияни могли відвідати науково-анатомічний музей Патека. Популярністю користувалася медична література: Рахманінов «Загальнодоступний лікар. Опис та влаштування людського тіла», Нікіфоров «Основи патологічної анатомії, елементарний курс загальної і приватної патологічної анатомії з малюнками», Гольтберг «За чи проти ртуті (Нове в лікуванні сифілісу)»²⁰⁴. У 1875 і 1892 роках видавалися брошура «Про холеру» авторства С. Носа при фундаторстві О. Кониського²⁰⁵. У 1906 році О. Корчак-Чепурківський почав читати курсу «Основи соціальної гігієни і громадської медицини» у Київському комерційному інституті²⁰⁶.

В «Киевской мысли», привертають увагу карикатури про збудника холери - холерного вібріона, які публікувалися з метою повідомлення пересічних киян про природу збудника, його дослідження і пересторогу вживання некип'яченої води.

3.2. Відображення смертності та прояви трауру на сторінках міської періодики

Пласт газетної інформації, що стосується теми смерті лікаря можна умовно поділити на: повідомлення про смерть та розклад скорботних заходів; замітки про їх перебіг; некрологи і статті-пошанування.

У 1897 році київське суспільство втратило трьох представників медичної галузі - Михайла Стуковенкова – дерматовенеролога, професора Київського університету; Євгена Афанасьєва – доктора медицини, дійсного статського

²⁰² Інститут физических методов лечения. *Киевлянин*. 1904. № 205. 26 липня. С. 5.

²⁰³ Рентгеновский кабинет. *Киевлянин*. 1904. № 100. 10 квітня. С. 6.

²⁰⁴ Книжные магазины Николая Ивановича Оглоблина. *Киевлянин*. 1905. № 40. 9 лютого. С.1.

²⁰⁵ Нис С. Д. Про холеру. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1875. 48 с.

²⁰⁶ Hedo A., Miliutin M. Epidemics in Kyiv covered in the newspaper periodicals of the city of the late 19th–early 20th centuries. *Skhid*, 2021, № 2(3). Р. 12-18.

радника та професора Київського університету; Ізмаїла Чешихіна – першого у Києві гімназичного лікаря, керівника медичної частини амбулаторії Товариства надання допомоги хворим дітям.

Кожного з них забрали хвороби. Ізмаїл Чешихін помер 1 липня 1897 року від грипу. «На початку минулого тижня він застудився і захворів інфлюенцою. Не дивлячись на нездужання, він продовжував відвідувати хворих. Як наслідок такої необережності хвороба ускладнилась грипозним запаленням легенів і звела І.В. Чешихіна в могилу»²⁰⁷ – повідомляється у некролозі.

Причиною смерті Євгена Афанасьєва 21 лютого 1897 року був нефрит. «Афанасьєв страждав на подагру, напади якої з плином часу посилювалися. Перші ознаки руйнування нирок з'явилися у жовтні минулого року. Для полегшення недугу застосовувалося молочне лікування, adonis і деякі інші медикаменти ... але процес руйнування нирок стрімко розвивався, стан хворого погіршувався і, насамкінець сталося зараження крові продуктами розпаду...»²⁰⁸ - повідомляв доктор Косткевич у доповіді на засіданні Товариства київських лікарів.

Михайло Стуковенков пішов з життя 2 березня 1897 року. Його смерть вирізнялася не пересічністю обставин, що їй передували. У день кончини 2 березня Михайло Стуковенков був присутній на урочистому засіданні з нагоди відкриття Київського фізико-медичинського товариства, де був обраний головою. «Під час промови проф. М.І. Стуковенков сильно зблід і кашель заважав йому говорити»²⁰⁹. Він залишив зібрання у супроводі кількох колег. Після завершення заходу серед учасників почалися ширитися чутки про смерть професора Стуковенкова: «На жаль ця звістка підтвердилася і голова товариства, котрий ще в 35 на другу звертався з промовою, о 2 години пішов у засвіти»²¹⁰.

²⁰⁷ И.В. Чешихин (Некролог). *Киевлянин*. 1897. № 180. 2 липня. С. 1.

²⁰⁸ Заседание киевского общества врачей. *Киевлянин*. 1897. № 62. 3 березня. С. 4.

²⁰⁹ Открытие Киевского физико-медицинского общества. *Киевлянин*. 1897. № 62. 3 березня. С. 3.

²¹⁰ Там само

З метою інформування широкого загалу про смерть видатних громадян Києва активно використовувалися можливості міської періодики. Газети не лише фіксували факт смерті, а й відтворювали складну систему соціальних ритуалів, пов'язаних із прощанням: публікували некрологи, описували похоронні церемонії та інші меморіальні заходи, тим самим формуючи колективну пам'ять та створюючи образ померлого як знакової постаті для міста.

Перше повідомлення про смерть публікувалося від імені родини померлого або громадської організації до якої він належав. Зазвичай його розміщували на першій сторінці випуску у чорному обрамленні. Такі траурні повідомлення були доволі формальними, проте не позбавленими потрібних для цієї ситуації емоційних зворотів. Структура їх була наступною: хто повідомляє суспільство про смерть: «Надія Олександрівна Афанасьєва з дітьми з душевною скорботою повідомляють...»²¹¹, у випадку якщо померлий був громадським діячем, окрім родинного повідомлення, могло бути повідомлення від організації: «Комітет Товариства сповіщає про справжню втрату членів і лікарів Товариства і запрошує вшанувати пам'ять покійного присутністю своєю на панахидах і погребінні»²¹². З першої траурної публікації читач дізнавався про розклад жалобних і поховальних заходів.

Некрологи, опубліковані в київській пресі кінця XIX століття, є цінним джерелом для дослідження суспільних практик і культурних традицій того часу. Аналіз цих текстів дозволяє простежити особливості жанру некрологу, його функції в інформаційному просторі міста та особливості оформлення. Публікація некрологу у найближчі дні після смерті мала інформаційну і ритуальну функції. З нього читач дізнавався докладні біографічні відомості про небіжчика – походження, навчання, професійну діяльність, участь в громадському житті. Саме некролог формував у пересічного містянина образ померлого.

²¹¹ Евгений Иванович Афанасьев. *Киевлянин*. 1897. № 53. 22 лютого. С. 1.

²¹² Измаил Васильевич Чешихин. *Киевлянин*. 1897. № 180. 2 липня. С.1.

Михайло Стуковенков, який походив з династії медиків – батько його був магістром фармації, перші роки своєї кар'єри присвятив військовій медицині у часи російсько-турецької війни 1877-1878 років. «Після взяття Плевена М.І. Стуковенкову була доручена відповідальна посада, керівництво санітарною частиною міста і полоненою армією Османа-паші, а також облаштування шпиталів у Плевні для турок»²¹³.

Медик у суспільному житті - це не тільки лікар і педагог, але й громадський діяч, представник влади. Євген Афанасьєв і Михайло Стуковенков займали посади гласних міської думи, і зробили чимало добрих справ для міста. Серед заслуг Євгена Афанасьєва - клопотання щодо міського благоустрою і побудови лікарні для чорноробів: «Необхідність каналізації Є. Афанасьєв обґрунтовував, як єдиний раціональний засіб для оздоровлення міста і поліпшення гігієнічно-санітарного становища мешканців. У цьому відношенні кияни особливо зобов'язані покійному»²¹⁴. М. Стуковенков, в свою чергу, в пам'яті киян залишився як активний організатор медичних товариств: «В останні два роки він посилено працював в товаристві боротьби з заразними хворобами, в якості члена ради і товариша голови і організував Фізико-медичне товариство»²¹⁵ – йшлося у некролозі про професора Стуковенкова.

У некролозі Ізмаїлу Чешихіну зазначалося, що він був висококваліфікованим фахівцем у галузі дитячих хвороб. Протягом 35 років він обіймав посаду лікаря 1-ї Київської гімназії, демонструючи відданість педагогічній діяльності. Паралельно І. Чешихін активно займався громадською роботою, будучи членом Київського відділення попечительства імператриці Марії про сліпих. Вагомий внесок він зробив у створення Товариства допомоги хворим дітям, заснованого у 1891 році за його безпосередньої участі. «Своїм розвитком і

²¹³ Професор М.И. Стуковенков (Некролог). *Киевлянин*. 1897. № 62. 3 березня. С. 3.

²¹⁴ Професор Е.И. Афансьев (Некролог). *Киевлянин*. 1897. № 53. 22 лютого. С. 3

²¹⁵ Професор М.И. Стуковенков (Некролог). *Киевлянин*. 1897. № 62. 3 березня. С. 3.

популярністю серед найбіднішої частки населення міста товариство найбільш завдячує покійному»²¹⁶ - йшлося у некролозі.

Якщо плідна праця на користь суспільства відзначалася державними нагородами, це обов'язково згадувалося в некролозі. Орденами Св. Володимира 4 ст. і Св. Станіслава 2 ст. були нагороджені Михайло Стуковенков і Ізмаїл Чешихін. Крім того, за участь у російсько-турецькій війні 1877-78 рр. М. Стуковенков був відзначений турецьким орденом Меджида 3 класу і Румунським хрестом.

Повертаючись до розкладу траурних заходів, можемо констатувати, що їх перебіг можна укласти в наступну схему: панахиди за місцем проживання, винос небіжчика до місця прощання і власне похорон на кладовищі – усі заходи, від дня смерті до поховання, могли тривати від трьох днів і більше, в залежності від особистих обставин родини померлого.

У випадку М.І. Стуковенкова, від дня кончини 2 березня до похорону 8 березня пройшло шість днів. Така значна затримка пояснювалася відсутністю в Києві найближчих родичів померлого. До приїзду дружини та дочки М.І. Стуковенкова в будинку за адресою Університетський спуск, 11, щоденно відправлялися панахиди. З метою консервації тіла було проведено процедуру бальзамування, в ході якої було встановлено причину смерті – гостра серцева недостатність²¹⁷.

Детальний опис похоронних заходів можемо прочитати у замітках з типовим заголовками «Виніс тіла....», «Погребіння...».

Процесія перенесення померлого лікаря з помешкання до храму була структурована за певними правилами і включала в себе низку символічних дій. Цей ритуал, що мав урочистий характер, розпочинався коротким заупокійним богослужінням у будинку покійного, яке зазвичай відбувалося за участі значної кількості людей. Участь у процесії брали представники різних соціальних груп:

²¹⁶ И.В. Чешихин (Некролог). *Киевлянин*. 1897. № 180. 2 липня. С. 2.

²¹⁷ Панихида по М.И. Стуковенкову. *Киевлянин*. 1897. № 63. 4 березня С. 2.

студенти, колеги, шанувальники, родина, а також представники влади та міської інтелігенції. Такий склад учасників свідчив про високий соціальний статус померлого і суспільну значимість події. «Весь Університетський спуск, Бульварна вулиця і Велика Володимирська покрились народом»²¹⁸ – на церемонії пам'яті М. Стуковенкова.

На скорботній церемонії пам'яті Є. Афансьєва були присутні київський губернатор, граф О. Ігнат'єв, попечитель Київського навчального округу В. Вельямінов-Зернов, ректор університету Св. Володимира Ф. Фортинський, міський голова С. Сольський, численні колеги лікарі та студенти²¹⁹.

Власне процесія з прахом М. Стуковенкова є показовою для заходів такого характеру: «студенти університету несли кришку гроба; домовину на руках несли до церкви колеги, студенти і родичі покійного. За ними йшла сила силенна людей, погребальна колесниця вся вкрилася вінками, букетами живих квітів і траурними стрічками»²²⁰.

Участь студентів університету можна трактувати як безперервність наукової традиції та шану до померлого вчителя. Наявність численних вінків та квітів свідчили про високий соціальний статус М. Стуковенкова та повагу, яку він користувався серед колег, учнів та громадськості. Образ похоронної колісниці, вкритої квітами та траурними стрічками, відповідав загальноприйнятим похоронним ритуалам того часу і підкреслював урочистий характер прощання. Такий розмах похоронних заходів свідчить про те, що смерть М. Стуковенкова була сприйнята суспільством як значна втрата.

Вінок, як невід'ємний атрибут траурних церемоній кінця XIX століття, мав глибоке символічне значення. Він уособлював циклічність життя і смерті, вічну пам'ять про померлого та шану до його земного шляху. Його до гробу могли

²¹⁸ Вынос тела профессора М.И. Стуковенкова. *Киевлянин*. 1897. № 67. 8 березня. С. 3.

²¹⁹ Вынос тела профессора Евгения Ивановича Афанасьева. *Киевлянин*. 1897. № 55. 24 лютого. С. 2.

²²⁰ Вынос тела профессора М.И. Стуковенкова. *Киевлянин*. 1897. № 67. 8 березня. С. 3.

підносити як особи, з якими спочилого пов'язували якісь відносини, так і організації і товариства до яких був дотичний померлий лікар.

Похорон Євгена Афанасьєва став свідченням широкого кола його професійних та соціальних зв'язків. Вінки, що прикрашали могилу, були піднесені від представників міської адміністрації, Київського університету, медичних товариств, благодійних організацій, а також від відомих меценатів Пелагеї та Ніколи Терещенків. Такий широкий загал учасників похорону підтверджує високий соціальний статус померлого та його значний внесок у розвиток міста. «Всього до гробу було покладено близько тридцяти вінків, і їх довелося розмістити на спеціальну колісницю, що їхала за колісницею з гробом покійного»²²¹.

Вибір храму для проведення релігійних обрядів мав символічний зміст. Так, Ізмаїл Чешихін, більшу частину своєї професійної діяльності пов'язаний з Першою київською гімназією, був принесений до Свято-Миколаївської гімназійної церкви. Професор Київського університету Михайло Стуковенков до Свято-Володимирської університетської церкви, а Євген Афанасьєв – до Володимирського собору.

Після прибуття траурної процесії до храму відбувалася панахида, яка завершувала перший етап похоронних ритуалів. Зазвичай, на наступний день служилася заупокійна літургія, на яку запрошувалися представники влади, громадські діячі, студенти та родичі покійного. Церемонія прощання, що відбувалася після літургії, могла мати різні формати. Наприклад, у випадку з Євгеном Афанасьєвим вона проходила безпосередньо у храмі, тоді як труна професора Михайла Стуковенкова була встановлена в університетському аванзалі, що підкреслювало його значний внесок у розвиток вищої освіти.

²²¹ Вынос тела профессора Евгения Ивановича Афанасьева. *Киевлянин*. 1897. № 55. 24 лютого. С. 2.

Прощальні промови традиційно містили розгорнуті вступи, насичені емоційно забарвленими епітетами та метафорами, такими як «неочікувана і передчасна смерть», «трагічна подія». Ці мовні звороти використовували для підкреслення гостроти втрати та вираження глибокого суму. Драматизм виступів посилювався використанням пауз, інтонаційних акцентів та навіть переривання мови, що створював ефект щирості та емоційності оратора. Основна увага у прощальних промовах приділялася чеснотам померлого та його внеску у розвиток міської громади. Оратори детально описували риси характеру, досягнення та добрі справи покійного, підкреслюючи його позитивний вплив на оточення. Таким чином, похоронна промова виконувала не лише ритуальну функцію, а й мала виховне значення, спонукаючи слухачів до наслідування високих моральних ідеалів.

Важливим аспектом прощальних промов була їх соціальна функція. Вони сприяли консолідації міської громади, підкреслюючи єдність і взаємопідтримку у складні часи. Оратори часто зверталися до загальнолюдських цінностей, використовуючи біблійні цитати та філософські афоризми, аби надати промовам універсального характеру та підкреслювали вічність людського духу. Пафосність і емоційність виступів були спрямовані на створення атмосфери піднесеності та поваги до померлого.

Міський голова Степан Сольський на прощанні з Є. Афанасьєвим, вшанував діяльність покійного на посаді гласного думи, наступними словами: «...в хвилини необхідні ти віддавався цьому служінню усіма силами свого духу...З мужністю героя ти відстоював положення, у доцільності яких для нашого міста ти був впевнений»²²².

Обставини смерті Михайла Івановича Стуковенкова під час урочистого відкриття Фізико-медичного товариства стали предметом численних риторичних інтерпретацій. У прощальних промовах його смерть набула героїчного ореолу,

²²² Погребение профессора Е.И. Афанасьева. *Киевлянин*. 1897. № 56. 25 лютого. С. 3.

порівнювалася зі смертю воїна на полі бою чи жреця під час священнодійства. Так, у промові, присвяченій його пам'яті, зазначалося: «...серед урочистостей досягнутої справи ти уражений раптовою смертю! ...ти раптово пав, як падає від вражої кулі герой, що підняв переможний прапор на завойованій позиції»²²³, «він пав як жрець підчас жертвоприношення»²²⁴. Подібні метафори вказували на спробу підкреслити безмежну відданість М. Стуковенкова науці та громадській справі. Вони також вписувалися в загальний ідеологічний контекст епохи, який ідеалізував фігуру вченого-мученика, що віддає життя за розвиток науки та просвіти.

Професор Павловський, надаючи більш детальний опис останніх хвилин життя свого колеги, підкреслює трагічний контраст між загальними урочистостями і внутрішнім станом вмираючого вченого: «Катастрофа наближалася... Ти довів новому товариству твої вірування, твої принципи, які воно збереже свято... Ти благословив його в нову путь-дорогу... Ти пішов... Там, в коридорі оточений товаришами, ти казав нам: «я помираю», а за стіною лунали оплески твоєї блискучій промові. Як це трагічно, сповнене крижаного жаху у перші хвилини»²²⁵.

Професор І. Сікорський у своїй прощальній промові торкнувся дуже делікатного і в той же час важливого питання розтину покійного, яке мало не лише наукове, але й символічне значення. «Скромний, бездиханний, але з чесним відкритим обличчям, покірно віддався ти нашому суду; ти показав нам внутрішні органи твого тіла – об'єктивні свідки твого чесно прожитого життя»²²⁶. Ці слова підкреслювали, що навіть після смерті людина залишається предметом наукового пізнання. Водночас, акцент на повазі до тіла померлого свідчить про відданість гуманістичним цінностям. Це унаочнює як професійні обов'язки лікаря перепліталися з особистими переживаннями, а медичний акт розтину набував

²²³ Погребение профессора М.И. Стуковенкова. *Киевлянин*. 1897. № 68. 9 березня. С. 4.

²²⁴ Там само.

²²⁵ Там само.

²²⁶ Там само.

ритуального характеру. Поважне ставлення до померлого колеги, сприйняття його тіла як носія індивідуальної історії були головною ідеєю промови.

У процесі розтину було встановлено, що в часи російсько-турецької війни 1877-1878 рр., М. Стуковенков переніс висипний тиф і дунайську лихоманку, що мало невідворотні наслідки і відбилося на стані його організму. «Після цього ми дивуємося вже не тому, що ти пішов так передчасно, ми дивуємося, як ти міг працювати, несучи в собі хронічний невиліковний недуг»²²⁷ – підсумував результати розтину І. Сікорський.

Характерною рисою промов під час похоронних церемоній того періоду було широке використання християнської символіки та біблійних цитат. Оратори часто зверталися до покійного як до «спочилого у Христі брата», закликаючи присутніх до «надгробного ридання» та висловлюючи бажання аби покійний був «вінчаний Господом вінцем нев’янучої слави». У своїх промовах вони цитували Святе Письмо, зокрема Євангеліє від Іоанна (XV:13), де йшлося про найвищий прояв любові – віддання життя за друзів.

Заклучна частина промов, як правило, містила традиційні формули прощання, такі як «мир праху твоєму», «вічна пам’ять» та «уклін праху твоєму». Ці стійкі вирази відображали поширені уявлення про загробне життя та місце покійного у релігійній свідомості того часу.

Останнім етапом траурної церемонії була хода до кладовища і власне поховання. За своїм характером вона була подібна до першої ходи від будинку до церкви напередодні. Професора Михайла Стуковенкова поховали на Аскольдовій могилі, лікаря Ізмаїла Чешихіна на Байковому цвинтарі. Професор Євген Афанасьєв знайшов спочинок на кладовищі Видубицького монастиря. Від Володимирського собору процесія з його тілом йшла маршрутом Бібіковський бульвар – Велика Володимирська – Хрещатик – Олександрівська вулиця – повз

²²⁷ Там само.

Лаври до Видубицького монастиря. Заупокійну літію відслужили біля Університету і в монастирі перед спуском в могилу.

У найближчому випуску газет після похорон від імені родини померлого розміщували повідомлення подяки: «Доньки покійного Ізмаїла Васильовича Чешихіна приносять душевну подяку усім товаришам-лікарям, які виявили сердечне відношення до покійного їх батька, друзям і знайомим які вшанували його пам'ять»²²⁸. Повідомлення схожого змісту розмістили дружина і донька М. Стуковенкова – Ольга і Єлисавета²²⁹.

Пам'ять про померлого лікаря не помирала разом з ним, а продовжувала жити у міському середовищі. Це увиразнювалося у панахидах з нагоди різниці смерті, про які повідомляли городян на сторінках газет. «У вівторок, 2 вересня, в піврічний день кончини професора Михайла Івановича Стуковенкова буде відслужена панахида на Аскольдовій могилі у 2 години дня»²³⁰. Іноді, церква, де проходила панахида набувала символічного значення. Враховуюче те, що Ізмаїл Чешихін був членом Київського відділення попечительства імператриці Марії про сліпих – панахида у сороковий день з дня його відходу відбувалася у церкві Київського училища сліпих²³¹.

Професійні медичні спільноти кінця XIX століття приділяли значну увагу збереженню пам'яті про своїх померлих членів. Свідченням цього є засідання Товариства боротьби з заразними хворобами, на якому було вшановано пам'ять М. Стуковенкова та Є. Афанасьєва. Професори Г. Рейн та М. Бронгаупт у своїх доповідях представили всебічний аналіз наукової та громадської діяльності

²²⁸ Дочери покойного Измаила Васильевича Чешихина... *Киевлянин*. 1897. № 182. 4 липня. С. 1.

²²⁹ Ольга Николаевна и Елисавета Михайловна Стуковенковы... *Киевлянин*. 1897. № 72. 13 березня. С. 1.

²³⁰ Во вторник, 2 сентября... *Киевлянин*. 1897. № 72. 13 березня. С. 1

²³¹ Завтра, в сороковой день кончины... *Киевлянин*. 1897. № 72. 13 березня. С. 1

померлих колег, підкресливши їхній значний вплив на розвиток української медицини²³².

24 квітня 1897 р. з доповіддю «Огляд наукової діяльності проф. М.І. Стуковенкова і його клініки» до учасників засідання Фізико-медичинського товариства звернувся приват-доцент доктор Нікольський. Він зазначив, що Михайло Стуковенков перший в імперії виявив і описав низку шкірних захворювань: листоподібна пухирчатка (*pemphigus foliaceus*), риносклерому (*Rhinoscleroma*), грибку інфекцію (*Mycosis fungoides*), саркому Кашоші (*sarcoma pigmentonum Kaposi*). Саме йому належить вдосконалення ртутного методу лікування сифілісу – «головна сутність лікування сифілісу – це введення ртуті в кров, при чому від кількості і швидкості введення ртуті в кров залежить успішність чи неуспішність лікування»²³³.

Доповідач також зазначив, що впродовж 14 років з 1884 по 1897 рік покійний очолював Київську дерматологічну клініку, яка до його приходу перебувала в скрутному становищі. Результатами його управління стало потужне розширення наукових, клінічних і матеріальних потужностей закладу: «Якісна постановка клінічної справи приваблювала в клініку як велику кількість хворих з найвіддаленіших міст Росії, з найтяжкими і у той самий час цікавими в науковому відношенні формами хвороб, так і велику кількість молодих лікарів...»²³⁴. І зрозуміло, що присутність такого науково-клінічного центру в Києві, не могло не вплинути на розвиток дерматологічної галузі: «У цей час в усіх лікарнях існують спеціальні кабінети і прийом означених хворих проводять майже виключно учні покійного професора»²³⁵.

²³² Общее собрание членов Общества для борьбы с заразными болезнями. *Киевлянин*. 1897. № 76. 17 березня. С. 3

²³³ Обзор научной деятельности проф. М. И. Стуковенкова и его клиники. *Киевлянин*. 1897. № 121. 3 травня. С. 4-5.

²³⁴ Обзор научной деятельности проф. М. И. Стуковенкова и его клиники. *Киевлянин*. 1897. № 121. 3 травня. С. 4-5.

²³⁵ Там само.

Смерть Михайла Стуковенкова призвела до необхідності заміщення вакантних посад як у науковій, так і в адміністративній сферах. Так, на засіданні ради Київського університету С. Томашевський був обраний кандидатом на катедру сифілідології та дерматології. Його обрання, ймовірно, було обумовлене не тільки науковими досягненнями, але й підтримкою впливових колег у науковому товаристві. Паралельно з цим, місце гласного міської думи, яке займав М. Стуковенков, посів М. Сегет, керуючий Товариством взаємного кредиту²³⁶.

Проведений аналіз системи охорони здоров'я Києва кінця XIX – початку XX ст. через призму періодичних джерел дозволив всебічно дослідити її структуру та функціонування. Київська система охорони здоров'я була розгалуженою, включаючи міські, громадські, монастирські, університетські клініки та приватні заклади, а її координація перебувала в компетенції окружної інспектури.

Газети того періоду зосереджувалися на публікації кількісних даних про захворюваність та смертність від епідемій (тифу, холери, віспи, дифтерії, скарлатини), відображаючи тогочасний стан медичних знань. Епідемічні спалахи створювали значне навантаження на медичні установи, викликаючи нестачу ліжко-місць та порушення доступності допомоги, а також стимулювали запровадження профілактичних заходів, таких як вакцинація та просвітницька робота серед населення. Висвітленням цих проблем займалася санітарно-виконавча комісія, яка регулювала питання водопостачання та гігієни ринків.

Рекламні блоки газет свідчили про наявність приватних медичних послуг та інтерес до медичної літератури. Крім того, преса відігравала ключову роль у формуванні колективної пам'яті про померлих видатних лікарів, таких як Михайло Стуковенков, Євген Афанасьєв та Ізмаїл Чешихін. Некрологи, описи похоронних церемоній та прощальні промови не лише фіксували факти смерті, а й підкреслювали високий соціальний статус цих діячів, їхній значний внесок у розвиток медичної науки, освіти та громадського життя міста. Таким чином,

²³⁶ На место скончавшагося 2 марта гласного думы... *Киевлянин*. 1897. № 64. 5 березня. С. 4.

київська періодика слугує цінним джерелом для всебічного вивчення комплексу соціальних негараздів та функціонування системи охорони здоров'я, що визначали повсякдення міста на зламі століть.

РОЗДІЛ 4.

МЕДИЧНИЙ ВИМІР ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ КИЄВА У СПОГАДАХ ТА ЛИСТУВАННІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

4.1. Досвід хвороби: медичний наратив в епістолярній та мемуарній спадщині Олександра Кониського та Миколи Лисенка

У другій половині XIX – на початку XX століття особові джерела, такі як листування та мемуарна спадщина, набувають особливої значущості як свідчення індивідуального досвіду і сприйняття дійсності. Медичні сюжети в них репрезентують не лише фактологічний бік недуг, а й психоемоційний вимір ставлення автора до хвороби, лікування, власного тіла та смерті. У цьому контексті особливо цінними є епістолярій Миколи Лисенка та щоденники й листи Олександра Кониського — двох ключових постатей українського інтелектуального простору, життя яких супроводжувалося складними викликами як фізичного, так і психологічного характеру. Аналіз медичних наративів у їхніх текстах дозволяє простежити, як приватне переживання хвороби інтегрується у ширші контексти суспільної ролі, родинних обставин, репресивної політики імперії, а також індивідуального світогляду.

Звернення до питань особистого здоров'я у листуванні Миколи Віталійовича Лисенка з його оточенням є фрагментарним, однак дозволяє виокремити певні аспекти. Зокрема, ревматизм як хронічне захворювання композитора, першу фіксацію ускладненого перебігу якого, зумовленого супутніми патологіями, задокументовано у кореспонденції з Ф. Красицьким

навесні 1895 року: «Я увесь час слабую; зразу був заслаб на ревматизм у нозі; перележав, однак, днів п'ять та й почав швидко одужувати: було це перед масницями. А оце, у піст, удруге заслаб на бронхіт, та такий лютий та упертий, що груди розрива мені вже тижня з півтора. Зразу був з жаром, так що у ліжку мусив вилежати днів 5, не встаючи, а оце вже й на ногах дибаю, з господи, правда, на воздух не виходжу і не кида кашель, хоч ти йому що хоч роби. Через слабість мушу багато пропускати уроків, але ж і ризикувати не важуся»²³⁷.

З огляду на вищезазначене, постає очевидним намір М. В. Лисенка вдатися до терапевтичних заходів. Свідченням цього є його листи до М. Комарова у травні та липні 1895 року²³⁸. Основною темою є організація відпочинку родини Лисенків на одеських лиманах. При цьому особливої уваги заслуговує детальний опис перебігу хвороби, що може свідчити про загрозу її хронічного характеру. «Болів я цієї зими ревматизмом гострим, правда, дуже недовго, і то в нозі; але ця слабкість у мене хоч і не в тяжкій стані, але все ж гніздечко змостила: то в ліктевій кістці, то в плечі, у ключиці од часу до часу озивається біль...»²³⁹.

Інформації у наративах не зафіксовано, чи вдалося Лисенкові реалізувати оздоровчу подорож, на кінець 1895 року проблема ревматизму залишалася для нього актуальною²⁴⁰.

Тема курортного лікування поновлюється у листах композитора у незадовго до смерті – у 1912 році. У липні – серпні за скеруванням доктора Т.Яновського, для лікування хвороб серця, він перебував у Наугеймі, що славився бальнеологічним лікуванням. Звідти, у листі до Петра Стебницького, композитор висловлював сподівання на результативність лікування. «Як тут не

²³⁷ Лисенко М. В. Листи / Упоряд., примітки та комент. О. Лисенко. Київ : Мистецтво, 1964. С.250.

²³⁸ Там само. – С. 250 – 253.

²³⁹ Там само. – С. 250.

²⁴⁰ Там само. – С. 259.

гарно і відносно клімату теплого, приємного, помірно гарячого і не сухого, як не справне життя подивом, гляючи на цю високу і вряд чи досягну нам культуру од найважливішого і до найдрібнішого прояву в житті тутешніх аборигенів, а все ж одноманітне життя притомлює і під кінець купального сезону занижується і радий випорхнути у свій нещасний край»²⁴¹ – констатував Лисенко.

По поверненні на Батьківщину, Лисенко разом з кліматичними змінами, що зрозуміло, з огляду на сезон – наближалася осінь, відзначав різке погіршення самопочуття, на противагу курортному полегшенню. «А сам тут гірше, ніж там, себе почував. Знов отікають ноги, хоч і не дуже, але все ж є, а там цього добра був збувся, і при ходьбі тут спочатку особливо знов появилася біль у грудях, що треба спинятись, поки кров у жилах розійдеться»²⁴² – писав він у листі до дочки Катерини.

Зміну стану здоров'я, Лисенко пов'язував з недостатньою кількістю бальнеологічних процедур, у цьому ж листі прослідковується не пряма критика лікаря – Теофіла Яновського. Він, зупинив курс лікування на 21 ванні, хоча спочатку призначив 5 тижнів прийому ванн і ще два тижні просто відпочинку, який Лисенко окреслив германізмом *nachkur* – реабілітація, після курортне лікування, реабілітація після санаторію. «Може, через те, що мало узяв купелів, старі болі ізнов даються чути. Взагалі я од багатьох слабих чув там, що одним роком у Наугеймі неможливо полегшити здоров'я...»²⁴³ – підсумував композитор.

Обсяг інформації, яка стосується власного самопочуття, здоров'я і лікування у нараціях і епістолярії Олександра Яковича Кониського в порівнянні з особовими джерелами Миколи Віталійовича Лисенка кількісно більший і тематично розлогіший.

²⁴¹ Там само. – С. 429.

²⁴² М.В. Лисенко. Листи... – С. 432.

²⁴³ Там само.

Олександр Кониський – атлант українського просвітництва другої половини XIX сторіччя, зрозуміло зазнавав утисків від імперської влади. Про першу хвилю репресій – заслання у Вологду і різку втрату здоров'я на той час тридцятирічного діяча першим писав І.Франко у нарисі «Про життя і діяльність Олександра Кониського» – у розділі з красномовною назвою «Тяжкі роки»²⁴⁴.

У щоденникових записах Олександра Яковича «Думки і помітки», які охоплюють 1883–1886 рр, та характеризуються спорадичністю фіксації, значну частку інформаційного потенціалу джерела становить проблематика фізичного здоров'я та психоемоційного стану автора.

Питання філософсько-екзистенційного характеру постійно переймали Кониського. Відчуваючи родинну і суспільну самотність він писав: «...З того дня я зачинив двері в свою душу і ніхто-ніхто не відчинить вже тих дверей, нікому не доведеться зазирнути в мою душу, довідатися, що там діється. Я добре тямив, що сам себе присудив на тяжку кару – на самотність... я самотній і ні з ким не хочу ділитися ні своїми думками, ні поглядами, ні надіями. Настоящих моїх надій ніхто не відає, ніхто не тямить, а що мені до того, як хто про мене гадає? – все одно! Та воно, коли роздивитись добре, коли зазирнути глибоко-глибоко в душу минулого, дак покажеться, що й цілий вік свій я прожив самотою між людьми. А коли доводилося бути у громаді, інколи і в численній, то тоді найгірше почував я свою самотність. Траплялися, правда, години, – лишень години, – коли мені здавалося, що я не самотній, що я зустрів душу чоловіка, котра мене зрозуміє, котра тямить, чого треба моїй душі...»²⁴⁵.

Подібні рефлексії є дуже характерні для Кониського. До прикладу, тема смерті та її сприйняття проходить окремим лейтмотивом у його особових джерелах. Вперше, у щоденнику від звернувся до неї, відгукуючись на смерть

²⁴⁴ Іван Франко – Тяжкі роки (1863 – 1872). *Енциклопедія життя і творчості Івана Франка – головна сторінка*. URL: <https://www.i-franko.name/uk/BioStudies/1901/KonyskyLife/HardYears.html> (дата звернення: 20.04.2025).

²⁴⁵ Стариков Г. Олександр Кониський... – С.19.

О. Кістяківського: «Невже ж страшна смерть? Не тямлю, як для кого, а що до мене, дак я не почуваю жодного остраху смерті. Може через те, що життя стратило всяку приману, не бачу я нічого такого, щоб приманювало мене жити»²⁴⁶.

Сновидіння відігравали символічну роль у житті Олександра Кониського. Зокрема, під час слідства, ініційованого доносом галицьких москвофілів та підтриманого, багаторічним опонентом Д. Піхном, редактором часопису «Киевлянин», Кониському ввижались кошмарні образи, зокрема напади та укуси собак. Власне, сам Кониський інтерпретував це як підтвердження переслідувань з боку згаданого вище Піхна, міського голови Миколи Рененкампа, начальника губернського жандармського управління Василя Новицького та інших осіб, які виявляли до нього ворожість. І тут, хвилюючись через загрозу заслання, автор зазначає: «Доволі однієї зими, щоб з моїм нікчемним здоров'ям, замордувати мене... Вмерти мені не страшно: «коли вмирати, то день терять». Страшенно вмирати, мучитися...»²⁴⁷.

На початку ж 1886 року, Кониському наснилися інші сні, які він напрямую інтерпретував як наближення смерті: «Учора наснився покійний тепер В. Ів. Пестеров, а сю ніч – Костомаров. Обидва мерці, обидва дорогі і любі мені люди. Обидва гуляли зі мною десь в саду. Чи не ознака це того, що й я мушу небавом простувати до них на той світ. Коли б вже швидше!... Тяжко! Невимовно тяжко жити»²⁴⁸.

Одним із можливих шляхів подолання стану глибокої зневіри, розпачу та розчарування, що пронизують наратив, а також розв'язання тяжких душевних страждань, спричинених сфабрикованою імперською справою, Олександр Кониський розглядав суїцид. Турбота про добробут родини та небажання

²⁴⁶ Старилов Г. Олександр Кониський... – С.41.

²⁴⁷ Там само. – С.50.

²⁴⁸ Там само. – С.150.

наражати дітей на суспільне засудження стали стримуючими факторами, які запобігли реалізації цього наміру²⁴⁹.

У листуванні з громадським діячем та членом чернігівської громади Іллею Людвиговичем Шрагом, що охоплює останнє десятиліття життя Олександра Кониського, спостерігається статичність у сприйнятті ним смерті²⁵⁰.

Аналізуючи екзогенні чинники, що детермінували емоційний і фізичний стан Олександра Кониського, доцільно виокремити три ключові аспекти: сімейні інтеракції; суспільно-політична активність, котра зумовлювала поліцейські репресії, судові процеси, ризик позбавлення волі та систематичні провокації з боку опонентів; і вплив київського міського середовища як життєвого простору.

Дружиною Олександра Яковича була Марія Олександрівна Пестер (Пестерева). У 1894 році, О.Я. Кониський ініціював процес розірвання шлюбу. Значну підтримку та консультативну допомогу в цьому питанні йому надавав І. Л. Шраг, про що свідчить кореспонденція між ними, зокрема цій проблематиці окремі листи²⁵¹.

Щоденникові записи Кониського відображають стан значної душевної тривоги та відчуття безвиході, спричинений внутрішньосімейним кліматом. Діяч висловлює глибоке розчарування у нерозумінні його оточенням, яке, судячи з зовнішніх ознак матеріального добробуту, не може досягнути глибини його внутрішнього дискомфорту. Він гірко констатує розрив між зовнішнім сприйняттям його життя та внутрішньою реальністю, сповненою «пекла» та «мук».

Особливої гостроти набуває тема фінансової залежності та безправного, а часом і принизливого становища в родині. «Хто повірить, що у мене ні за що чобіт править? Хто пійме віри, що отой чай, що я п'ю дома, та й обід, що мені

²⁴⁹ Там само. – С.42-43.

²⁵⁰ Листи Олександра Кониського... – С.103,151.

²⁵¹ Там само. – С.81-86.

ставлять такі для мене гіркі, що от вже три місяці я не маю сили дообідати!! Хто пійме віри, що в домі я гірше останньої наймички? Хто пійме віри, яку я зневагу переношу?»²⁵².

Умовно позитивним можна вважати відмову Кониського від паління, але разом з тим відмова від чаювання і повноцінного обіду, навряд чи можна назвати такими. Припинення тютюнопаління, стала складним випробуванням для Кониського, хоч і мало суто практичні причини – нестача коштів, але позначилося на його працездатності і емоційній рівновазі ²⁵³.

Записи також розкривають проблему емоційної ізоляції. Відчуваючи гостру потребу у спілкуванні та бажанні поділитися своїми переживаннями: «Маю сім'ю, між ними є майже дорогі діти, але ні! Їм не можу я, не смію, боюся, не пересилю себе повірити свою душу. Хіба вони не бачать моєї туги?... Ба! Хіба вони не насміялися вже над нею, хіба вони не нехтують ею щодня?... Ох багацько, багацько я побачив сімейного лиха за останній місяць, чи півтора... І тим гірше, тим тяжче мені, що я їх так безмірно усіх люблю, не маю сили одірватися від них!...»²⁵⁴. Нездатність поділитися своїми душевними муками з членами родини підкреслює глибокий емоційний розрив та відчуження. Одним із деструктивних шляхів подолання кризового стану О. Я. Кониський розглядав суїцид. При цьому спостерігається еволюція мотивації щодо утримання від цього кроку. Якщо на попередньому етапі визначальним чинником була турбота про добробут родини та небажання завдати їй репутаційних втрат, то в подальшому домінуючим аргументом стає усвідомлення власної моральної нестійкості.

Родинне життя, безсумнівно, мало значний вплив на творчість О. Я. Кониського. У записі в щоденнику від 4 лютого зафіксовано сюжет оповідання,

²⁵² Старигов Г. Олександр Кониський... – С.150-151.

²⁵³ Старигов Г. Олександр Кониський... – С.161-162.

²⁵⁴ Там само. – С.153.

яке, ймовірно, відображає автобіографічні мотиви²⁵⁵. Занотована канва оповідання характеризується автором як така, «котрого ліпше ніколи не писати»²⁵⁶, що підкреслює його болючість та особисту значущість. Описана ситуація, в якій чоловік і батько великої родини – Петро, стає об'єктом безпідставного переслідування, що триває тривалий час і негативно впливає на його нервову систему, є центральним конфліктом. Зважаючи на його фізичну та моральну виснаженість, викликає занепокоєння відсутність підтримки з боку дружини та дітей. Більше того, дружина висловлює недовіру до його скарг на здоров'я, що призводить до хибного сприйняття його стану старшими дітьми.

Подальше систематичне емоційне цькування Петра, ігнорування його душевних мук та навмисне дратування через його національні переконання призводять до його майже повного голодування та мовчазного протесту. Згадки про постійне стеження жандармерії та загальну атмосферу утисків посилюють відчуття безвиході.

Розмірковуючи про можливий фінал цієї історії, автор відкидає традиційні форми самогубства як невідповідні характеру Петра, вказуючи на його внутрішню слабкість. Замість цього, він розглядає втечу як можливий вихід, але усвідомлює відсутність у Петра фінансових засобів для цього.

Лева частина щоденникових записів О. Я. Кониського фокусується на подіях, пов'язаних із шістнадцятимісячним кримінальним переслідуванням (1886-1887 рр.). Йому інкримінували сепаратистську діяльність, вияв симпатій до Австро-Угорщини, виступи проти російського православ'я, а також ввезення забороненої літератури.

Серед іншого, автор виразно наголошує на погіршенні здоров'я, спричиненого слідством. «Отже, таки жандарми звалили мене з ніг. З 17 до 25

²⁵⁵ Там само. – С.165-170.

²⁵⁶ Там само. – С.162.

лежав, гадаючи, що вже й не встану або збожеволою! Сохрани Боже, що діялося зі мною цілий тиждень!.. І нагадати страшно»²⁵⁷. – зазначав Кониський.

Неможливість вплинути на перебіг справи і невідомість кінцевих результатів провокували хронічні нічні приступи. «Четвертий день здоров'я моє погіршало: четвертий день о п'ятій годині вночі прокидаюсь я від болей в лівому боці, мишцах і лопатках, а далі починаю мерзнути, дрожати, отак аж до 10-ї години. Вже вчора й хину брав, не допомогло»²⁵⁸.

Ще однією подією, що істотно вплинула на стан здоров'я О. Я. Кониського, було звинувачення Б. Грінченком М. Старицького в плагіаті. Кониський став на захист останнього, через що очікував від Грінченка «усякого зла». Детально про ці події і про фізичний і емоційний стан письменника йдеться в одному з листів до Іллі Шрага²⁵⁹.

Олександр Кониський, відомий як перший біограф Кобзаря і автор монументальної праці «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя», ступінь його ідентифікації з об'єктом вивчення був настільки значним, що Кониський наголошував: «...страждання, які переживав Тарас, приходить хоч в мікроскопічній долі перечувати і самому»²⁶⁰. З цією тезою цілком можна погодитися, обидва просвітники українського народу зазнали репресій російського імперського режиму, були у засланні, обидва мали перипетії в особистому житті і нерозуміння з боку оточуючих і в решті-решт обидва мали погане здоров'я.

Важливим для самопочуття Кониського є ставлення до середовища проживання – міста Києва. Якщо під час перебування під слідством він сприймав столицю як маргінальний осередок суцільних негараздів: «Я не знаю міста, де б люди так були озвірені одне на другого, як у Києві! Це якась безодня

²⁵⁷ Старики Г. Олександр Кониський... – С.55.

²⁵⁸ Старики Г. Олександр Кониський... – С.163.

²⁵⁹ Листи Олександра Кониського... – С.151.

²⁶⁰ Там само. – С.98.

сварки, клевети, інтриги... Тут треба замість нервів – линву та ще нічого й не робити, а [х]оврахом сидіти мовчки; або пристати до табору злодіїв та донощиків: тоді добре було б жити. Так це ж не для нас страва, не на нашу ногу чоботи!»²⁶¹, то з плином часу і наближенням смерти, така категорична інтерпретація зазнає змін.

Прикметною особливістю нарацій Олександра Яковича є розлогий опис самопочуття, особливостей фізичного, психологічного станів, який почасти займав більшу частину щоденникового запису чи листа. Для стороннього читача його листування, зокрема, новорічне привітання, наведене нижче, могло здатися доволі іронічним.

Так, у листі до Іллі Шрага Олександр Якович розпочинав привітання з Новим роком, а потім одразу ж переходив до опису свого стану здоров'я: «Поздоровляючи Вас і В[исоко] п[оважну] Єлисавету Ісак[івну] з Новим роком, сердечно дякую за обидва листи. У мене було «воспаление слепой кишки»...»²⁶², після чого детально інформував про перебіг хвороби. Цей приклад ілюструє характерну для автора тенденцію до глибокої інтроспекції та фіксації на власних тілесних і ментальних відчуттях.

Кониський був схильний уникати конкретних медичних термінів та назв хвороб. Замість цього автор зосереджується на детальному переліченні симптомів, що, з огляду на сучасну медичну діагностику, значно ускладнює встановлення точного діагнозу. Такий підхід, можливо, відображав як рівень медичних знань того часу, так і особисту манеру Кониського описувати свій стан через призму суб'єктивних відчуттів.

Наведені аспекти наративного стилю Кониського, зокрема його детальна фіксація на описі власного самопочуття та симптомів, дають підстави припустити наявність у нього особливого психофізичного стану – іпохондрії.

²⁶¹ Старигов Г. Олександр Кониський... – С.78.

²⁶² Листи Олександра Кониського... – С.167.

Іпохондрія або розлад тривоги за здоров'я, характеризується надмірним, ірраціональним та нав'язливим занепокоєнням щодо можливості захворіти на серйозні недуги, попри відсутність медичних підтверджень. У контексті Кониського це проявляється у його постійному зверненні до теми власного здоров'я, що виходить за межі звичайної уваги до себе.

Щоденникові записи О. Кониського містять численні епізоди, які детально описують його фізичний стан, симптоматику та застосовуване лікування. Попередній аналіз свідчить, що погіршення здоров'я було спричинене низкою складних життєвих обставин. Зокрема, восени 1886 року Кониський занотував значне погіршення самопочуття, відзначивши: «Ой, як тямлю болить голова і в лівому боці. Сьогодні пішов вже другий тиждень, як перестає голова боліти. Цього ще ніколи зі мною не бувало... ніколи голова так не боліла: немов налив туди хто олова і там мішає його, качає на усі боки...»²⁶³.

У зазначений період стан Кониського характеризувався низкою тяжких симптомів, зокрема параноїдальними проявами, втратою здатності запам'ятовувати нову інформацію, дезорієнтацією у просторі, галюцинаціями та безсонням. Хоча ретроспективна діагностика є неможливою, призначені лікарські засоби свідчать про те, що медичні фахівці того часу пов'язували ці симптоми з виснаженням нервової системи, інфекційними процесами або сильним стресом. Лікар Першої київської гімназії Євген Афанасьєв призначив пацієнту кофеїн і камфору. Згодом Ізмаїл Чешихін додав до лікування хіну і бром, а також інші медикаменти, назви яких Кониський не згадував²⁶⁴.

Відсутня інформація, наскільки Олександр Якович дотримувався порад лікарів і визначеного режиму лікування, натомість позитивно на нього впливали відвідини знайомих і спілкування з близькими по духу людьми. «Спочутье

²⁶³ Старилов Г. Олександр Кониський... – С.54.

²⁶⁴ Там само. – С.58.

добрих людей так гарно виливає душу! Від нього ліпшає більш, ніж хоч від якого лікарства»²⁶⁵ - зазначив він після візиту невстановлених осіб.

Ставлення Олександра Кониського до медичних працівників та офіційної медицини можна схарактеризувати як скептичне, що межує з відвертим негативізмом. Це підтверджується щоденниковими записами, де він висловлює категоричне небажання звертатися за лікарською допомогою. Кониський мотивував таку позицію як фінансовими міркуваннями, так і глибокою недовірою до ефективності тодішніх методів лікування: «Одначе ні до лікаря, ні до лікарів – годі! Не хочу і платити нічим і віри не йму в поміч. Нехай вже буде, що буде»²⁶⁶. Цей запис було зроблено на тлі скарг на гострий нічний абдомінальний біль та підвищену температуру. Іншою суттєвою проблемою, яка негативно впливала на загальний стан здоров'я та працездатність О. Кониського, були нічні приступи суглобового болю. Зазначені больові епізоди мали виражені наслідки, оскільки спричиняли значні порушення сну та істотно обмежували його здатність до процесу писання. Причини його виникнення і шляхи лікування медикам були не з'ясовані²⁶⁷.

Кониський, за лікарським призначенням, проходив курс водолікування. Однак, через нерозбірливість почерку в оригінальному документі, детальна ідентифікація специфіки застосованої води (її тип чи мінеральний склад), проти якої була спрямована терапія є ускладненою.

Ставлення самого пацієнта до цього методу лікування та до медичних рекомендацій було неоднозначним. У листі до Іллі Шрага він із роздратуванням зазначає: «...бо з лікарями виходить чудна плутанина; поїли, поїли мене водою, немов ту скотину, а тепер кажуть, коли вода не допомгла, дак «грязевые ванны» треба... Себто бовтатись вже свинюкою. Мало і на се у мене віри, ще менш

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Там само. – С. 84.

²⁶⁷ Листи Олександра Кониського... – С.103.

надії»²⁶⁸. Вищенаведене яскраво ілюструє не лише розчарування Кониського неефективністю призначеної гідротерапії, але й його глибоку недовіру до подальших лікарських пропозицій, зокрема щодо грязелікування, яке він сприймав із виразним сарказмом та песимізмом. Таким чином, його досвід водолікування виявився, з його слів, недієвим, що лише посилювало загальний скептицизм щодо тогочасних медичних практик.

Та разом з тим, знаходимо свідчення його позитивного ставлення до медичної допомоги, отриманої під час лікування в Криму. Письменник, зокрема, схвально відгукувався про лікаря, який курував його лікування: «наш такий земляк, дяконенко з Жаботина, київський семинарист, людина дуже гарна»²⁶⁹.

Листування Олександра Кониського з Іллею Шрагом містить розлогий фактологічний матеріал про перебування письменника та лікування на Кримському півострові. Аналіз датування та змісту кореспонденції свідчить про щонайменше два задокументовані періоди перебування Кониського в Криму: жовтень 1895 року – травень 1896 року; листопад 1899 року – травень 1900 року.

Подієвість першої подорожі Олександра Кониського до Криму детальніше розкривається у листуванні автора з його приятелями. Хронологія перебування Кониського на півострові була такою: Алушта – Ялта – Семеїз – Ялта – Алушка. В Алушті він зупинявся в маєтку художника Миколи Ге. Значну частину часу Кониський провів у Ялті, тоді як у Семеїзі та Алушці перебував найменше.

Для листів Кониського з Криму, характерними є тяжіння до детальних описів клімату і погодних умов. Типовим можна вважати нижче наведений уривок: «Були морози перед Різдвом 5-6 R 3. Випав був сніг: чоловік з 8 їздило на санях, ніби то по снігу, а властиво по болоту. Потім було відпустило до 10+, а

²⁶⁸ Там само. – С.100

²⁶⁹ Листи Олександра Кониського... – С.146.

оце четвертий день десь мороз 4° та ще з таким пекельним «москалем» 4, що так і пронизує до кісток!»²⁷⁰.

Самопочуття Олександра Кониського впродовж більшої частини перебування в Криму мало позитивну динаміку, це чітко прослідковується з його переписки з Іллею Шрагом, адже у кожному листі письменник не оминув тему здоров'я.

Незважаючи на окремі випадки погіршення самопочуття, які спостерігалися протягом перших шести тижнів, письменник відзначав покращення фізичної витривалості, зокрема, здатність легше долати значні відстані пішки²⁷¹, в наступному листі взагалі констатував цілковите одужання.

Від кінця березня 1896 року, у листах Кониського оприявнюється загострення серцевих хвороб, нічні приступи «грудної жаби» дуже виснажували його – «що все що придбав за зиму чисто виснажила»²⁷². Через це, вперше за весь період він повертається до стану очікування смерті – «і так мене клята жаба знесилила, що після кожного її викоту, я нарікаю вже не на те, що вона душила мене, а на те, що не задушила»²⁷³.

Прикметно, що ніяких відомостей власне про медикаментозне лікування чи процедури, за час перебування в Криму у листах до Шрага Кониський не згадує, а застановляється лише на описі самопочуття і симптоматиці. Єдина згадка про лікаря, була пов'язана з узгодженням терміну перебування на півострові. Рекомендація лікаря зводилася до принципу «чим довше тим краще» і бажано до червня.

Проте Кониський повернувся до Києва на початку травня 1896 року, не дотримуючись повної рекомендації. Цей факт може свідчити про суб'єктивне

²⁷⁰ Там само. – С.123.

²⁷¹ Листи Олександра Кониського... – С.131.

²⁷² Там само.

²⁷³ Там само. – С.135.

ставлення Кониського до власного стану, його переважну орієнтацію на кліматотерапію замість активного медикаментозного втручання, або ж відображати загальні медичні практики того часу.

4.2 Смерть та здоров'я діячів громади: репрезентація у спогадах сучасників

У другій половині XIX — на початку XX століття фізичне здоров'я та хвороби набували вагомого символічного виміру. У суспільстві, де громадська діяльність часто поєднувалася з ідеологічною самопожертвою, тілесна вразливість діячів не лише документувалася у приватних листах і мемуарах, а й ставала предметом колективного осмислення.

Хвороба у цих текстах постає не лише як медичний факт, але і як культурний маркер: ознака життєвої втоми, тягар громадського служіння, прояв самозречення або ж — у деяких випадках — виклик, що мобілізує творчу енергію. У той же час, хвороба й смерть діячів осмислювалися як соціальні події: з траурними ритуалами, суспільними реакціями, емоційною взаємодією з оточенням. Особисте страждання входило в структуру колективної пам'яті, формуючи уявлення про вартісне життя, моральну силу та спадщину представників української інтелігенції.

Аналіз епістолярної спадщини Миколи Лисенка виявляє обмежену кількість безпосередніх згадок про його власний стан здоров'я. Натомість, більше у фокусі його уваги були родичі і діти. У шлюбі з Ольгою Липською вони народили семеро нащадків, з яких двоє перших померли немовлятами.

Стійке занепокоєння Лисенка викликали хвороби близьких. У 1895 році на грип хворіла донька Миколи Віталійовича — Катерина, тоді ж з метою лікування до Києва приїздив хворий на туберкульоз молодший брат композитора — Андрій²⁷⁴. Недуги близьких для Лисенка були важким психоемоційним

²⁷⁴ М.В. Лисенко. Листи...— С. 259.

випробуванням. «Увійдіть у моє становище: крім тяжкої праці з хором та іншими турботами, ще горе відвідало мене: раптово захворіла моя старша донька дифтеритом. Що зі мною було, Бог один знає. Вдячність Богові, все минулося добре: дитятко одужало. Тепер дезінфікуємо всю квартиру, а з репетиціями перебралися до іншої, до знайомих. Ось такий моральний стан просто підломив мене, «знеслилів»»²⁷⁵ - йшлося у листі до Іллі Шрага.

Дієвим методом боротьби з інфекційними хворобами, окрім згаданих композитором, був виїзд з міста яке було осередком епідемії. Так під час спалаху холери у 1892 році, на деякий час родина виїхала до села Орлова Балка²⁷⁶.

Лисенко як батько, виявляв жваву зацікавленість здоров'ям своїх вже повнолітніх дітей. У листі до доньки Катерини, коли та мешкала у Кракові, він давав їй конкретні настанови, щодо адаптації у новому середовищі і ментального стану. «Чи здорові ви таменьки? Мене найбільше турбує, як ти там, Катрусю, звикнеш до клімату або теж до їжі і щоб в перші часи не заслабла, і цей промовк твій і наводить сумні гадки, чи здорові ви тамечки? Гляди, як одбереш листа мого, зараз відповідай про своє здоров'я й пробування, чи в добрій злагоді та миру живете собі, чи не сваритеся часом? Злагода то є душевний супокій, згода думок і серця; вона так само потрібна, як і здоров'я, і на чужині, серед чужого суспільства підтримує чоловіка, як йому доведеться і засумувати по домівці. Так от цей стан душевний ти, Катре, й спиши нам, розкажи докладно...»²⁷⁷. У цьому ж листі композитор також згадував про свого дворічного сина Тараса, який на той час ще не оволодів мовленням.

Здоров'ю Тараса Лисенко приділяв значну увагу у своєму листуванні, що може бути пояснено кількома факторами. По-перше, Тарас був наймолодшою дитиною в родині. По-друге, його народження припало на 58-й рік життя

²⁷⁵ Там само. – С. 210-211.

²⁷⁶ М. В. Лисенко : спогади сина / О. М. Лисенко ; літ. виклад Б. Хандроса ; вступ. ст. М. Рильського. 4-е вид., перероб. і доп. Київ : Мистецтво, 1966.. С.11.

²⁷⁷ М.В. Лисенко.Листи... – С. 349-350.

композитора і, що особливо важливо, в наслідок пологів померла дружина і мати родини – Ольга Антонівна. Ці обставини, ймовірно, посилили батьківську турботу та занепокоєння про найменшого сина.

У своїх спогадах Остап Лисенко описує вечір, коли мати грала улюблені твори «Пісню без слів» Миколи Лисенка та «Мрії» Роберта Шумана. Остап зазначає, що під час виконання останнього твору до кімнати увійшов його батько, який потай слухав музику. Спостереження Остапа за батьком виявило сльозу на його обличчі. Автор спогадів розмірковує над природою цих сліз, припускаючи, що вони могли бути проявом глибокого щастя або ж тривожного передчуття неминучої втрати найближчої людини²⁷⁸.

У листі до Ганни Барвінок Микола Лисенко детально описує трагічні обставини останніх пологів та раптової смерті своєї дружини Ольги²⁷⁹. При пологах були присутні лікар-акушер та повитуха, яка приймала всіх попередніх дітей подружжя. Пологи пройшли успішно, і в момент народження хлопчика, коли мати глянула на нього, вона мовила: «дурно мені». Незважаючи на миттєву реакцію лікаря та повитухи, жінка вже була мертва. За словами лікаря, причиною смерті стала зупинка серця, яке не витримало напруги пологів. Лисенко зазначає, що його дружина не страждала на серйозні серцеві захворювання, хоча й мала перебої в роботі серця, які лікарі пов'язували з нервовим станом.

У листі до Івана Франка²⁸⁰, переповідаючи глибину втрати дружини, Лисенко акцентує увагу на значній психологічній травмі. Він підкреслює, що ця втрата була для нього не лише родинною, але й особистісною, оскільки дружина була для нього «найщирішим товаришем і порадицею у всіх моїх суспільних заходах і справах, підсобницею моїх найкращих простувань». Композитор також

²⁷⁸ М.В.Лисенко. Спогади сина... С.183.

²⁷⁹ М.В. Лисенко. Листи... – С. 319.

²⁸⁰ М.В. Лисенко. Листи... – С. 320.

зазначає її ключову роль у вихованні дітей в українському дусі, визнаючи, що «всім я їй був зобов'язаний... Тепер лишився самотній і нерозважний».

Після глибокої особистої втрати, що спіткала Миколу Лисенка, композитор знаходив розраду у творчості, яка стала для нього не лише професійною діяльністю, але й своєрідним механізмом психологічної адаптації. «Якось невдовзі після раптової смерті матері застав повернувшись з гімназії, батька за роялем. У всьому домі не було ні душі. Рояль то благав і плакав, то щось ніжно і пристрасно шепотів... Мені здалось, що у ці хвилини він найдорожчою для нього мовою звуків продовжує незакінчену розмову з нашою мамою, вірним, незабутнім другом своїм»²⁸¹ – згадував Остап Лисенко. Це підтверджує поширену серед митців тенденцію до посилення творчої активності у відповідь на життєві випробування.

Аналіз епістолярної спадщини Миколи Лисенка дає підстави стверджувати про наявність у нього серцевого захворювання. Ця інформація підтверджується також у спогадах його сина Остапа. Описуючи подорож до Канева, до могили Тараса Шевченка, Остап Лисенко свідчить про фізичні обмеження, спричинені хворобою серця, та водночас підкреслює витримку композитора, який попри недугу продовжував подорож – «Потім довго піднімались на крутий горб. Ішли мовчки. Батько не раз зупинявся, важко дихаючи, спираючись на свій гуцульський топірець. Видно було, що йому, людині з хворим серцем, нелегко дається гора. Та він ніколи не скаржився»²⁸².

Феномен передчуття наближення кінця земного шляху часто стимулює індивіда до впорядкування життєвих справ, реалізації незавершених проєктів, що особливо характерно для осіб творчої професії. Микола Віталійович Лисенко не був винятком у цьому контексті. Детальний опис подібного явища зафіксовано у спогадах його сина Остапа, що свідчить про схильність

²⁸¹ М.В.Лисенко. Спогади сина... – С.207.

²⁸² Там само. – С.126.

композитора до рефлексії та систематизації своєї діяльності в період передчуття власного завершення.

«Всі ми не вічні, Остапе – звернувся композитор до сина – то вже пора мені, як казав наш Тарас, рихтувати вози в далеку дорогу. Хочу, щоб ти допоміг мені в роботі»²⁸³. Таким чином, він допомагав батькові з впорядкуванням творчої спадщини, зокрема звіряв текст опери «Тарас Бульба».

Подорож композитора до його малої батьківщини, що була заповітною мрією впродовж кількох десятиліть, може бути інтерпретована як психологічна та емоційна підготовка до завершення життєвого шляху. У 1911 році, за рік до смерті, він відвідав рідне село Гриньки, що на Полтавщині, а також околиці Липове, Жовнин, Світилівку, Кліщинці та ін. Детальний опис обставин останньої подорожі також знайшов відображення у спогадах сина, який позитивно оцінював її вплив на здоров'я батька: «...і повернувся у Китаїв помолоділим на кілька років, бадьорим, у світлому настрої»²⁸⁴.

У спогадах Остапа Лисенка відсутня інформація щодо безпосередніх причин смерті та детального опису похоронних заходів його батька. Натомість, акцент зроблено на реакції української інтелектуальної та культурної еліти, зокрема Лесі Українки та Дніпрові Чайки, на цю трагічну подію. З іншого боку, докладний опис поховання представлено у статті українського мистецтвознавця та етнографа Вадима Щербаківського. Автор, цитуючи Олександра Кошиця дає нам уявлення про перший етап похорон і широко представляє панораму у будинку небіжчика – «У хаті пуста смерті; блукала з заплаканими очима родина. Почувалося, що сталося щось незвичайне, ваги чого ще й не можна збагнути. Якийсь студент над домовиною читав українського псалтиря. Домовина стояла на долівці. Великий портрет Лисенка закрито наміткою і всі меблі винесено з цієї кімнати, що ще більше давало враження холоду і пустки. Я,

²⁸³ Там само. – С.298.

²⁸⁴ М.В.Лисенко. Спогади сина... – С.324.

пригноблений, вдивлявся в лице небіжчика... <...> Прийшли священики. Студенти і курсистки проспівали панахиду, я пішов додому...»²⁸⁵

Вадим Щербаківський розповідаючи про панахиду в Володимирському соборі, докладно описуючи жалобну ходу – маршрут, участь у ній численних хорових колективів наголошував на особливій велелюдності події «Усіх разом було, мабуть, більше як півтори тисячі співаків. Коли голова цілого походу дійшла до театру Садовського, то домовина ще була біля університету»²⁸⁶.

Вищенаведений опис траурних заходів, пов'язаних із смертю Миколи Лисенка, переконливо демонструє, як ця подія спровокувала значну активізацію міської діяльності на різних рівнях: від родинного до суспільного та загальноміського. Похорон став каталізатором для відновлення та посилення комунікаційних зв'язків між різними соціальними групами.

Подібні заходи надавали можливість не лише висловити публічний протест проти існуючих порядків, але й продемонструвати солідарність та підтримку спільнотам, до яких належав покійний.

Актуальним джерелом до вивчення широкого кола питань пов'язаних із побутом та особистим життям діячів Старої Громади є листування між Миколою Лисенком та Борисом Познанським. Характерною рисою цієї кореспонденції є наявність значної кількості побутових деталей. Однак, таке заглиблення у повсякденні аспекти має своє пояснення.

Борис Познанський, за участь у перепохованні Тараса Шевченка у 1861 році, був заарештований, а після звільнення у 1870 році отримав заборону на проживання в Україні. Ця обставина змушувала його перебувати за межами батьківщини, що обмежувало можливості особистого спілкування та обміну інформацією. Відтак, листування ставало основним каналом зв'язку, через який

²⁸⁵ Вадим Щербаківський про Миколу Лисенка. *Музика*. URL: <https://mus.art.co.ua/vadym-shcherbakivskyy-pro-mykolu-lysenka/> (дата звернення: 13.04.2025).

²⁸⁶ Там само.

передавалися не лише новини суспільно-політичного характеру, а й особисті, зокрема, деталі, що стосувалися здоров'я спільних знайомих та інше.

Смерть спільних знайомих, зокрема Олександра Кониського (1900) та Вільяма Беренштама (1904), становила взаємний інтерес для Миколи Лисенка та Бориса Познанського, знаходячи відображення в їхньому листуванні.

У випадку зі смертю Олександра Кониського, Микола Лисенко приділив увагу причинам смерті «був слабував на запалення легких, але не тяжко; помер же від паралічу серця»²⁸⁷ та загальним згадкам про хід похоронної процесії. Він фіксував деталі: від кого надійшли траурні вінки, кількість проголошених скорботних промов, а також перелічував відсутніх визначних осіб, чия присутність, ймовірно, була очікуваною з його боку. Підсумовуючи, Лисенко констатував: «Втрата у нас з його смертю велика, не так як якого талановитого письменця, але як великого працівника і організатора»²⁸⁸.

Опис смерті Вільяма Беренштама, вирізняється високим емоційним наповненням та деталізацією. Ця відмінність пояснюється близькими дружніми взаєминами між композитором та покійним. Трагічний характер оповіді посилюється тим фактом, що Лисенко та Беренштам бачилися незадовго до смерті останнього. «Вільям так несподівано одійшов од нас, що й опам'ятатися тяжко. Я ще його за кілька день бачив у Громаді. Він мені здався надзвичайно блідим, змарнілим; казав, що останніми часами почува себе дуже погано, жалівсь на серце, на одушливість, склероз. Але все ж брав участь у розмові, в дебатах, навіть, здається, вечеряв трохи з нами (а може й ні). І ото вже більш я його живим не бачив»²⁸⁹ – наголошував Лисенко, на скаргах на самопочуття Беренштама, відзначав його поганий вигляд і разом з тим підкреслював комунікаційну активність.

²⁸⁷ М.В. Лисенко. Листи... – С. 330

²⁸⁸ М.В. Лисенко. Листи... – С.330-331.

²⁸⁹ Там само. – С. 392

Смерть Вільяма Беренштама настала несподівано в день його народження від зупинки серця, до прибуття медичної допомоги. Поховання було відкладено на три дні в очікуванні приїзду синів покійного з Петербурга.

Лисенко у своїй розповіді зосереджується на кількох ключових аспектах. По-перше, він акцентує увагу на відсутності посмертних змін у зовнішності Беренштама, зазначаючи: «Увесь час, що лежав на столі й в труні, не змінивсь анітрошки»²⁹⁰. Це спостереження є значущим, оскільки, згідно з медичними даними, смерть від серцевих хвороб часто супроводжується ціанозом – синюшним або пурпуровим відтінком шкіри.

По-друге, композитор детально описує реакцію присутніх на похованні, підкреслюючи їхню скорботу та відданість: «Зібралось усе старе товариство і сердешний Житецький пришкандибав на похорон. Він тяжко по йому плакав»²⁹¹. Однак Лисенко також висловлює розчарування з приводу відсутності промов на кладовищі, що, ймовірно, було для нього важливим елементом громадського вшанування пам'яті покійного.

Крім того, кореспонденція Миколи Лисенка до Бориса Познанського містить значний обсяг фактологічного матеріалу, що стосується історії хвороб спільних знайомих – членів Старої Громади.

Серед інших Павло Житецький часто згадуваний Лисенком через свою присутність на громадівських зборах і похоронах Кониського та Беренштама. Композитор неодноразово опосередковано натякав на проблеми зі здоров'ям Житецького, пов'язані з частковою втратою рухливості внаслідок інсульту.

Сергій Єфремов у своїх спогадах детально описує враження від зустрічей з хворим Павлом Житецьким, акцентуючи увагу на його зовнішності та манері спілкування: «Надзвичайне вражіння робив цей Нестор української науки тоді, як я спізнався з ним. Величний, чисто патріархальний вигляд його гарного

²⁹⁰ Там само.

²⁹¹ М.В. Лисенко. Листи... – С. 292

обличчя, тяжкі рухи од параліча, на який недугував уже цілі роки Павло Ігнатович, тяжка спершу поважна мова, потім потроху розгойдувана блискучими іскорками дотепного юмору, все це так пасувало до тієї поваги, якою оточене було це ім'я»²⁹².

Особливо важливо звернути увагу на те, як Єфремов проводить паралель між впливом хвороби та яскравими особистісними якостями Житецького. Він зазначає: «Це була людина більш слова, ніж пера, писав він мало навіть тоді, коли недуга не примусила ще була його лівою рукою орудувати, - ніби створена для катедри, якої ніколи, проте, не мала, і в розмовах виявлялася всіма своїми блискучими сторонами»²⁹³.

У процесі формування наративів, безпосередній контакт автора з хворим та спільне перебування в одному просторі часто стають ключовими акцентами, що викликають глибокі враження та стимулюють до деталізації. При першому знайомстві з людиною, дуже часто зовнішні наслідки тих чи інших хвороб, є відправними у формуванні першого враження і загального образу. «Господар першу здався був мені кремезним, трохи суворим дідусем зі слідами хвороб на жовтому обличчі: уже й тоді були у його напади ядухи, хвороби, від яких дуже терпів за останні роки свого життя»²⁹⁴ – писав Сергій Єфремов про знайомство з Олександром Кониським.

У грудні 1900 року, Лисенко повідомляв візаві про хвороби Антоновича, маршрут і обставини його оздоровчої подорожі до Італії: «Володимир Боніфатьєвич виїхав 1—2 ноября у Сіцілію, у місто Катану на полудневім боці Сіцілії, у п'яті Етни. Стан його здоров'я дуже, дуже кепський вимагає того виїзду. Університет дав йому на ту подорож 600 чи 700 карб. У його склероз усіх судів і нефрит, і всяке лихо. Чи вернеться він до нас у кінці квітня, як казав,

²⁹² Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (Спогади)/ Упоряд. І.Грич. Київ : Темпора, 2011.с 516.

²⁹³ Там само.

²⁹⁴ Там само. – С. 374.

бог його святий зна. Був у Львові кілька день. У Римі вдарив його удар: одняло було ногу, руку, язик і око перекосило. Але днів за 2—3 одійшов і сам про це писав доктору Черняхівському. Писав: їде через Неаполь у Катану. Досі вже там»²⁹⁵. У цьому ж листі Микола Лисенко згадує про зимівлю Тадея Рильського у Криму. Це підтверджує поширену практику серед інтелектуальної еліти того часу обирати Крим як місце для оздоровлення та відпочинку в зимовий період, що було характерним для тогочасних уявлень про лікування та дозвілля.

Після повернення Володимира Боніфатійовича з Італії, Лисенко побачивши його на одному з громадських зібрань, позитивно оцінив результати лікування: «Володар, дякувати богам, повернувся у перших датах червня далеко свіжішим, здоровішим і ціле літо і ось і досі почува себе добре, але вже як стає холодніше, то й гірше себе почуває»²⁹⁶, крім того повідомляв про його плани виїхати на чергову зимівку до Криму.

Спогади сучасників Бориса Грінченка, зокрема публіциста Данила Пісочинця та російського письменника Івана Білоусова, містять значний інформаційний потенціал для реконструкції перебігу його хвороби, її причин та наслідків. Ці джерела дозволяють вивчити методи боротьби Грінченка з недугою, а також його особисте сприйняття власного стану та низку інших пов'язаних з цим проблем.

У своїх наративах Данило Пісочинець аналізує події останніх років життя Бориса Грінченка крізь призму їхнього впливу на його психоемоційний та фізичний стан. Водночас він окреслює важку драму всієї родини Грінченків, підкреслюючи кумулятивний ефект численних особистих втрат і випробувань²⁹⁷.

У спогадах обидвох авторів про Бориса Грінченка простежуються сюжетні паралелі: зустріч в Боярці де він жив останнє літо в Україні, перебування

²⁹⁵ М.В. Лисенко. Листи... – С. 320.

²⁹⁶ Там само. – С.339

²⁹⁷ Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників : хрестоматія / упорядники М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 30-32.

хворого в Італії і власне смерть це зрозуміло – вони охоплюють один часовий проміжок, останні рік просвітника і написані безпосередньо на вшанування його пам'яті. В центрі оповіді хвороба Грінченка, його фізичний і моральний стан.

Данило Пісочинець приділяє виразну увагу зовнішнім проявам фізичного знесилення, зустрівши Грінченка на похоронах Петра Косача: «З церкви ми пішли вкупі, бо він не проводжав небіжчика на кладовище. С. Єфремову, що йшов з нами, на запитання, чи піде на кладовище, Борис відповів: «Як піду, то буде червона хустка», себто знов хлине кров з горла. І ця відповідь ще тяжче вразила мене»²⁹⁸.

Водночас, Пісочинець відзначає збереження жвавого інтересу Б. Грінченка до громадського життя, що проявилось під час їхньої розмови в будинку письменника. Тоді обговорювалися його плани щодо літнього переїзду в Боярку. Щодо потенційного проживання в Італії, Грінченко висловив небажання через значні фінансові труднощі. Отже, попри фізичне виснаження, інтелектуальна та громадська активність першочерговою і переважала над піклуванням про власне здоров'я.

Іван Білоусов який відвідував Бориса Дмитровича у Боярці з метою передачі грошової допомоги від спільноти його шанувальників у москві, також не оминув наголосу на стані хворого при зустрічі: «На дивані сидів Борис Дмитрович, відкинувши голову на подушку; обличчя змарніле, стомлене. Коли, після звичайних вітань, у нас потроху зав'язалася розмова про літературу, Борис Дмитрович пожвавішав; навіть підвівся з дивану і присів до письмового столу»²⁹⁹.

Важливим елементом спогадів Білоусова є акцентування на останній прижиттєвій зустрічі з Грінченком, на вокзалі перед відправленням останнього до Італії: «По-братерському обнялися. Підсвідомо відчував, що більше не

²⁹⁸ Там само. – С.32.

²⁹⁹ Борис Грінченко: сам про себе... – С.49.

побачимось. Видно було – він приречений. Усе ж стислося серце, коли згодом дізнався про сумну долю свого друга. Ліки не допомогли»³⁰⁰. Як бачимо, тут наведені не тільки зовнішньо оцінні, об'єктивні судження про фізичний стан хворого. Білоусов чітко артикулює передчуття невідворотності трагічного кінця та власну внутрішню готовність до усвідомлення швидкої смерті друга, що може свідчити про глибокий емоційний зв'язок та проникливість спогадів.

Прикметним є листування Данила Пісочинця з Борисом Грінченко у час його перебування в Оспедалетті. Практичний аспект цього листування – дозволяє простежити динаміку його фізичного стану. Перший лист був написаний ним власноруч, що свідчить про відносну спроможність на той момент. Другий лист було завершено за допомогою дружини, що вказує на погіршення стану. Третій же лист був повністю написаний під його диктовку, що є чітким індикатором значного ослаблення. Ця послідовність підтверджується свідченням: «Лист був писаний рукою Бориса, але докінчила його вже дружина Грінченкова, бо у його пішла тоді горлом кров і йшла вона 3 дні. Борис тяжко знесилився й був уже весь час у ліжкові. Ще раз прислав він звідти листа, але писаного вже дружиною...»³⁰¹. Знаково, що письменник в одному з листів переймався нестачею грошей на повернення до Києва, отже не дивлячись на важку хворобу допускав думки про полегшення хвороби, яке б це уможливило.

Свідченням протилежного, є його один, можливо останній переклад вірша Олександра Пушкіна «Чи йду майданами гучними»³⁰², який Марія Грінченкова надіслала Івану Білоусову, де лейтмотивом є очікування ліричним героєм власної смерті.

Про подію похорону в спогадах Пісочинця не йдеться, Білоусов згадує лише констатуючи сам факт «Тіло Бориса Дмитровича, що помер в Італії, було

³⁰⁰ Там само. – С.53.

³⁰¹ Борис Грінченко: сам про себе... – С.33.

³⁰² Там само. – С.51-52.

привезено до рідного йому Києва, де і віддано землі 9-го травня 1910 р. на Байковому цвинтарі»³⁰³. Натомість як вияв цілковитого народного шанування наводить кількість покладених вінків на могилу і надісланих листів з співчуттями – до 50 і 125 відповідно.

Марія Грінченко, дружина Бориса Дмитровича Грінченка, залишила ґрунтовні спогади про останній період життя Івана Нечуя-Левицького³⁰⁴. У цих мемуарах авторка докладно висвітлює як фізичний стан та ставлення письменника до власного здоров'я. Детально описує умови проживання Нечуя-Левицького у різних помешканнях, акцентуючи увагу на побутових труднощах. Зокрема, вона згадує проблеми із заготівлею дров, нестачу за продовольчими товарами та загальні труднощі з харчуванням. Ці деталі допомагають відтворити складні реалії повсякденного життя письменника.

Нарація останньої зустрічі з Іваном Семеновичем Нечуєм-Левицьким, коли він перебував у лічниці Софійського монастиря, є виразно емоційною та фактологічно насиченою. Авторка спогадів, Марія Грінченко, передає власні переживання та спостереження, що дозволяє реконструювати обставини останніх днів життя письменника.

Наступним чином, вона описала останню зустріч з Нечуєм-Левицьким: «Лежить сам у великій хаті у куточку, укритий своєю важеною червоною ковдрою, скулився ввесь. Побачив мене, всміхнувся, але від того болізного усміху сльози набігли мені на очі, бо скривилися в усміх тільки уста, а очі залишилися сумні й перелякані»³⁰⁵.

Діялог який відбувся між ними при зустрічі, підкреслює вплив бойових дій у місті на хворого, який і без того перебував в жахливому становищі: «— Погано вам тут, Іване Семеновичу? – Погано. То стрілянина була велика, тут у

³⁰³ Там само. – С.52.

³⁰⁴ Грінченко М. Спогади про Івана Нечуя-Левицького. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 111–127.

³⁰⁵ Грінченко М. Спогади... – С.126.

дворі кілька снарядів, кажуть, упало. А потім почали лікарню вивозити: метушня, галас. Холодно дуже. Тепер уже сам залишився. Цю ніч я ночував сам. Погано: і холодно, і наче аж страшно»³⁰⁶.

Спостерігається різка відмінність між ставленням до Івана Нечуя-Левицького за життя та помертним вшануванням. Якщо останні роки життя письменника були позначені побутовими труднощами, браком належного догляду та, зрештою, смертю поза власним домом, то його похорон відбувся з офіційними почестями.

Після смерті письменника кошти на поховання були виділені урядом, а церемонію відспівування здійснювали дванадцять священників. Винесення труни з церкви супроводжувалося присуттям урядових осіб, які, ймовірно, долучилися до процесії. Ці обставини свідчать про офіційне визнання постаті Івана Нечуя-Левицького вже після його смерті, що контрастує з його попереднім становищем.

Особливо виразним є сприйняття померлого образу Івана Нечуя-Левицького Марією Грінченковою: «Побачила я Ів. Семеновича вже в Софії, в труні: висхле, поважне, навіть суворе обличчя, міцно стиснені уста. І мені, знервованій, увижався докір на тому обличчю, докір за те, що не доглянено його, що вмер він не в своїй хаті, а як безхатній, безрідний бурлака, „шпитальний дід„»³⁰⁷.

Ця цитата відображає не лише зовнішній вигляд померлого, але й глибоке особисте переживання авторки, яка інтерпретує помертний вираз обличчя як докір суспільству за неналежне ставлення до видатного літератора за його життя. Використані епітети підкреслюють драматизм ситуації та вказують на гірке усвідомлення того, що письменник, незважаючи на свій внесок, пішов з життя у злиднях та без належного догляду.

³⁰⁶ Там само.

³⁰⁷ Грінченко М. Спогади... – С.127.

Аналіз листів Миколи Лисенка до Бориса Познанського, спогадів Остапа Лисенка, Сергія Єфремова, Марії Грінченко, Данила Пісочинця, Івана Білоусова та інших свідчень дозволяє виявити спільні мотиви у репрезентації тілесної вразливості, а також окреслити розбіжності у способах інтерпретації хвороби й смерті. У цих текстах хвороба виявляє глибинні риси особистості: витривалість, гідність, здатність до рефлексії, а іноді й безсилля перед фізичним занепадом. Стан тілесної уразливості, попри очевидну драматичність, не знецінює постать діяча — навпаки, надає їй моральної глибини та людської впізнаваності.

Особисті втрати, як-от смерть родичів чи близьких друзів або власні хронічні недуги, стають для діячів імпульсом до внутрішньої зосередженості або до творчої активності, що не припиняється навіть на межі життя. Для Миколи Лисенка творчість після втрати дружини стала засобом емоційної адаптації, і подібну тенденцію — активізацію інтелектуальної праці попри фізичне виснаження — можна простежити і в останніх місяцях життя Бориса Грінченка. Саме в таких випадках хвороба не паралізує, а навпаки — мобілізує волю, перетворюється на стимул до внутрішнього опору. Листування Лисенка з Познанським, окрім особистих нотаток, містить також хроніку здоров'я спільних знайомих — членів Старої Громади – Антоновича і Житецького, що свідчить про вкорінення теми тілесної крихкості в повсякденному інтелектуальному дискурсі.

Водночас у спогадах Остапа Лисенка, Сергія Єфремова, Данила Пісочинця, Марії Грінченко домінують емоційні деталі, зорові образи хворих, психологічні описи. Письменники-фіксатори не просто передають факт хвороби, а прагнуть показати, як виглядала людина в момент свого страждання, які емоції викликала у свідків, як змінювалася її мова, поведінка, погляд.

У ширшому культурному контексті всі ці свідчення утворюють корпус наративів колективної пам'яті. Вони фіксують не лише особисті страждання, а й моделі поведінки, реакції на втрату, норми емоційного висловлення. Через ці

тексти твориться пантеон постатей, які попри хворобу залишалися вірними ідеї, культури, родині. Вони не замикалися в особистому болю, а перетворювали його на чинник творення — чи то через лист, чи то через пісню, переклад, словесну розмову або акт прощання. У таких моментах формується моральний капітал нації — через досвід страждання, співпереживання, символічної участі. Образ хворого, але діяльного діяча, що піклується про інших, жартує або продовжує писати — стає новим етичним ідеалом.

ВИСНОВКИ

Проведене магістерське дослідження, присвячене трансформаціям Києва кінця XIX – початку XX століття крізь призму наративних джерел, дозволило всебічно розкрити складний характер соціальних проблем та викликів, з якими стикалося місто на зламі століть. Дослідження підтвердило гіпотезу про те, що Київ у зазначений період був динамічним міським простором, що перебував у стані стрімких змін, які неминуче породжували низку гострих соціальних проблем, знайшли своє відображення в періодичній пресі та, особливо глибоко, у мемуарній та епістолярній спадщині діячів української громади.

Загальний історіографічний огляд праць з теми дослідження свідчить, що перші пресознавчі розвідки з'явилися у науковому обігу паралельно із зародженням газетної справи в підросійській Україні. У той час як радянська наука нехтувала вивченням періодики, у наукових колах діаспори ця тема отримала ґрунтовне висвітлення. Сьогодні, попри помітну зацікавленість істориків джерельним потенціалом дорадянської періодики, за межами дослідницьких інтересів залишається її інформативний потенціал щодо розкриття проблем охорони здоров'я у часи епідемій. Більш глибокого вивчення потребують соціальні аномалії, що породжували епідемічні коливання в місті; актуальним також залишається висвітлення соціальної стратифікації потенційних пацієнтів київських лікарень.

Основу джерельної бази дослідження складає корпус київської періодики кінця XIX – початку XX сторіччя, інформаційні потужності якого дозволили проаналізувати та реконструювати міську систему охорони здоров'я у часи епідемічних спалахів і соціальних негараздів. У роботі проаналізовано близько 200 публікацій газет, серед яких матеріали видань «Киевские вести», «Киевлянин», «Киевская мысль», «Рада», «Южная копейка», «Киевское утро», «Газета», «Киевское слово», «Киев».

Методологічну основу дослідження складають принципи об'єктивності та всебічності, історизму та системності. Робота з наративними джерелами проводилася у наступній послідовності: джерелознавча евристика, атрибуція джерел, їх аналітична і синтетична критика, залучення до наукового обігу отриманих результатів. Зазначені принципи передбачали застосування загальнонаукових, загальноісторичних, джерелознавчих і пресознавчих методів дослідження.

Опрацювання періодичних видань засвідчило їхню репрезентативність у висвітленні соціальних негараздів Києва кінця XIX – початку XX ст. Першим чинником, що спричиняв екологічний дисбаланс міста і негативно впливав на здоров'я населення, був незадовільний рівень міського господарства. На шпальтах газет наявна інформація про уповільнений процес облаштування доріг, систем водопостачання та каналізації, що не задовольняв запити містян. Каналізаційні відходи скидалися у Дніпро, а система постачання води для гасіння пожеж була неналежною. Неодноразово актуалізувалося питання будівництва заводу з утилізації сміття. Зволікання комунальних служб та недбалість самих мешканців провокували виникнення стихійних сміттєзвалищ у центральних районах міста, на торгових площах та вздовж надбережної Дніпра.

Серйозним викликом для міста були безпритульні тварини, зокрема собаки. У періодиці часто зустрічалися повідомлення про напади скажених собак на місцевих мешканців. Потерпілі від скажених тварин могли отримати допомогу у київському

Бактеріологічному інституті. Діяльність «собачого заводу» для утримання пійманих тварин піддавалася критиці через суцільну антисанітарію та антигуманне поводження.

Об'єкти масової торгівлі – Сінний, Галицький, Житній і Бессарабський ринки – були джерелом екологічного дисбалансу та антисанітарії, що підтверджується численними повідомленнями. Довкола ринків скупчувалися маргінальні категорії суспільства (жебраки, волоцюги, повії, безхатченки), що сприяло поширенню крадіжок, проституції, незаконного збуту алкоголю та неякісної продукції. Незважаючи на контроль санітарної комісії та ініціативи міських гласних, ці заходи мали точковий характер і не могли докорінно подолати згадані явища, створюючи передумови для постійних спалахів інфекційних хвороб.

Преса повідомляла про антисанітарні умови у Київському тюремному замку, де ув'язнені страждали від відсутності належної гігієни, неякісного харчування, нашествия комах і гризунів, що призводило до поширення таких хвороб як дифтерія, віспа, туберкульоз, скарлатина.

Широкий спектр періодичних повідомлень, включаючи щоденні та кримінальні хроніки, тематичні замітки, дозволив з'ясувати соціальні аномалії, пов'язані з жіночим здоров'ям, материнством і дитинством.

Розвиненість міської секс-індустрії спричиняла поширення венеричних захворювань і створювала попит на підпільні аборти. Мотивами до переривання вагітності могли бути позашлюбні зв'язки, небажання розширювати родину чи низький рівень матеріального забезпечення. Зважаючи на загальний низький рівень освіти та корумпованість медиків, для жінок абортация плоду і родова діяльність у той час була пов'язана з високим ризиком для життя і здоров'я.

Газетна хроніка нерідко повідомляла про підкидьків на вулицях Києва, що дозволяє розглядати добровільне полишення новонароджених як один з шляхів позбавлення від наслідків небажаної вагітності. Можна стверджувати, що відбувалася комерціалізація процесу «підкидання» у промислових масштабах, коли

так звані «тітки» за окрему плату допомагали позбавитися немовляти, підкинувши його або віддавши на вигодовування. Преса фіксувала непоодинокі випадки жорстокого поводження з дітьми.

Серед підкидьків та дітей молодшого віку простежувався високий відсоток смертності, зумовлений побутовими травмами, насиллям, необачністю батьків або епідеміями. Діти, що зростали у соціальних низах, несвідомо всотували суспільні вади, включаючи дитячий алкоголізм, який у таких родинах сприймався як норма.

Аналіз реклами медичних послуг дозволив встановити, що поширення статевих хвороб стимулювало попит на послуги окремих лікарів, серед яких венерологи займали провідне місце після стоматологів. Значна кількість оголошень про надання консультацій та притулків таємно-вагітним та породіллям, поряд із повідомленнями про покинутих дітей, свідчить про гостроту цієї проблеми у місті.

За інформацією газет, у Києві наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалася криза санітарно-медичної системи та нестабільність епідеміологічної ситуації. Під час епідемій (весняних та осінніх спалахів) газети публікували статистичну інформацію про кількість інфікованих, померлих та вилікуваних. Змістове наповнення газетних видань дозволило визначити структуру медичних закладів (Лікарня громади Червоного Хреста, Єврейська лікарня, Олександрівська і Кирилівська лікарні, Лікарня для чорноробів, Лікарня Покровського монастиря та Лаврська лікарня), прослідкувати кількість фахівців, госпіталізованих та осіб, що одужали.

Кількісні показники підтверджують соціальну диференціацію міського населення: спалахи епідемій найчастіше траплялися на окраїнах міста, де мешкали бідні кияни (наприклад, тиф і холера на Либідській та Лук'янівці, скарлатина на Куренівці).

У боротьбі з епідеміями держава надавала перевагу карантинним методам, менше уваги звертаючи на розвиток мікробіології та епідеміології. Проте, Київський бактеріологічний інститут виготовляв вакцини, а вісповий комітет

займався обліком щеплених. Існувала можливість проходження рентгенологічного дослідження. Серед населення спостерігалася зацікавленість власним здоров'ям та традиційною медициною (популярність науково-анатомічного музею Патека, медичної літератури). Для інформування та підвищення довіри до медицини видавалися просвітницькі брошури, а у Київському комерційному інституті викладали курс «Основи соціальної гігієни і громадської медицини».

Аналіз різномірної кореспонденції, пов'язаної зі смертю київських медиків – Михайла Стуковенкова, Євгена Афанасьєва та Ізмаїла Чешихіна – дозволив реконструювати траєкторію похоронних процесій, виявити спільні та відмінні риси. Смерть лікаря на сторінках періодичних видань постає як сумна, але помітна та скорботно урочиста подія міської буденності. Аналіз газетних повідомлень (про смерть, розклад скорботних заходів, некрологи, статті-вшанування) дозволяє детальніше розкрити особистість померлого та відтворити перебіг траурних церемоній. Умовно можна виокремити такі етапи: панахиди за місцем проживання, винос небіжчика до місця прощання та власне похорон на кладовищі – усі заходи могли тривати від трьох днів і більше, залежно від обставин родини померлого.

Залучення широкого комплексу джерел особового походження — листів, спогадів і щоденникових записів української інтелігенції другої половини XIX — початку XX століття — дало змогу відтворити цілісну картину тілесної вразливості цієї спільноти в контексті повсякденного життя міського середовища. Через призму особистих переживань хвороби та смерті постає не лише образ індивідуального страждання, а й складний ландшафт урбаністичних напружень і трансформацій.

Спільним для більшості діячів є прагнення зберегти активність, гідність і турботу про інших попри хворобу. Відмінності ж полягають у характері саморефлексії, глибині емоційного занурення та типі наративу — особовому чи мемуарному. Хвороба й смерть набувають значення не лише як фізіологічні стани, а як складні культурні, моральні та національні феномени. На прикладі Миколи Лисенка й Олександра Кониського виявлено дві відмінні моделі репрезентації

тілесного досвіду: стриману, фактологічну у Лисенка та експресивно-інтроспективну у Кониського. В обох випадках хвороба постає не лише як індивідуальний досвід, а як чинник, що формує авторську ідентичність і підкреслює внутрішню напругу між тілом, обов'язком і суспільним покликанням.

Схожі тенденції виявляються і в досвіді інших діячів. У спогадах про Бориса Грінченка, Павла Житецького та Івана Нечуя-Левицького простежується образ інтелігента, що зберігає внутрішню силу, гідність і працездатність навіть у стані фізичного виснаження. Водночас, на відміну від Лисенка й Кониського, для цих постатей більш характерна зовнішня, мемуарна репрезентація — погляд збоку, крізь емоції очевидців, що надає їхньому образу майже іконічного звучання. Особливо показовими є описи похоронів як символічних актів публічного вшанування, що компенсують життєве знецінення або забуття. У цьому контексті хвороба стає не деградацією, а завершальним випробуванням, яке відкриває моральну вартість особистості.

Таким чином, магістерське дослідження довело, що наративні джерела, зокрема періодична преса та особові фонди діячів української громади, є незамінним джерелом для реконструкції та всебічного аналізу соціальних трансформацій Києва кінця XIX – початку XX століття. Вони не лише фіксують об'єктивні виклики міського життя, а й дозволяють поглибити розуміння їх суб'єктивного сприйняття та впливу на здоров'я та добробут окремих особистостей, що додає значної глибини до вивчення історії міста.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні матеріали

**Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України,
м.Київ**

**Ф. 4 Кауфман Леонід Сергійович (1907-1973), український
музикознавець і композитор**

Опис 2

1. Справа 622 Ілюстраційний матеріал до монографії Л. Архімович та І. Гордійчука «М.В. Лисенко. Життя творчість» /до першого видання.[сер. XIX – поч. XX ст]. 53 арк.

**Ф.271. Плевако Микола Антонович (1890-1941), український
літературознавець і бібліограф**

Опис 1

2. Справа 298 Грінченко Б.Д. в труні. 1910 р. 1 арк.
3. Справа 302 Комплекти портретів, листівки з зображенням українських письменників, фольклористів, етнографів дореволюційної доби. 1903 – 1920 рр. 65 арк.
4. Справа 308 Графічні репродукції видатних діячів України (письменників. етнографів, істориків) з позначкою «Ex libris Сергія Єфремова». 1900-ті рр. 50 арк.

**Ф.1303 Каманін Іван Михайлович (1850-1921), український історик-
архівіст, палеограф, археолог**

Опис 1

5. Справа 28 Індивідуальна фотографія Антоновича В.Б. з дарчим написом Каманіну І.М. 1908 р. 1 арк.

Матеріали періодики

6. Акушерка Е.Е. Ерыклинцева. *Киевлянин*. 1905. № 360. 31 грудня. С.4.

7. Акушерка Н.В.Василевская. *Киевлянин*. 1905. № 360. 31 грудня. С.4.
8. Акушерка Турченко. *Киевлянин*. 1904. № 11. 11 січня. С. 6.
9. Алкоголізм і діти шкільного віку. *Рада*. 1908. № 176. 1 серпня. С.3-4.
- 10.Анализ воды. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С.3.
- 11.Антиклопин. *Южная копейка*. 1912. № 493. 5 травня. С.2.
- 12.Антисанитарная булочная. *Киевлянин*. 1897 № 273 3 жовтня. С. 3
- 13.Антисанитарная усадьба. *Киевлянин*. 1897. № 93. 3 квітня. С.3.
- 14.Антисанитарные дома. *Киевлянин*. 1897. № 130. 12 травня. С.4.
- 15.Антисанитарный базар. *Киевлянин*. 1897. № 126. 8 травня. С. 4.
- 16.Антисанитарный двор. *Киевлянин*. 1897. № 163. 15 червня. С.4.
- 17.Антисанитарный дом. *Киевлянин*. 1897. № 45. 14 лютого. С.3.
- 18.Базарныя постройки. *Киевлянин*. 1897. № 72. 13 березня. С. 4.
- 19.Бешеная собака. *Киевлянин*. 1897. № 113. 25 квітня. С. 5.
- 20.Бешеная собака. *Киевлянин*. 1897. № 117. 29 квітня. С. 5.
- 21.Бешеная собака. *Киевлянин*. 1897. № 121. 3 травня. С. 5.
- 22.Бешеная собака. *Киевлянин*. 1897. № 142. 24 травня. С. 4.
- 23.Бешеная собака. *Киевлянин*. 1897. № 168. 20 червня. С. 4.
- 24.Бешеная собака. *Киевлянин*. 1897. № 190. 12 липня. С. 4.
- 25.В комитет для борьбы с тифозной епидемиею в г. Киеве. *Киевлянин*. № 111. 23 квітня. С.3.
- 26.Во вторник, 2 сентября... *Киевлянин*. 1897. № 72. 13 березня. С. 1
- 27.Вопрос об отмене извозничьей таксы *Киевлянин*. 1917. 25 серпня. № 201. С. 2.
- 28.Врачебно-Педагогический Инситут. *Киевлянин*. 1905. № 40. 9 лютого. С.4.
- 29.Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 листопада. С.1.
- 30.Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1909. № 37. 7 лютого. С.1.
- 31.Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1909. № 84. 28 березня. С.1.

32. Вчера в заседании совета университета св. Владимира... *Киевлянин*. 1897. № 309. 8 листопада. С. 4.
33. Выздоровевшие. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С.1.
34. Вынос тела профессора Евгения Ивановича Афанасьева. *Киевлянин*. 1897. № 55. 24 лютого. С. 2.
35. Вынос тела профессора М.И. Стуковенкова. *Киевлянин*. 1897. № 67. 8 березня. С. 3.
36. Городская санитарно-исполнительная комиссия. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня С.4.
37. Городское благоустройство. *Киевлянин*. 1908. № 81. 21 березня. С.3.
38. Губительница детей. *Киевлянин*. 1905. № 210. 1 серпня. С.2
39. Движение заболеваний тифом в Киеве и его окрестностях. *Киевлянин*. 1909 №11 11 січня. С.3.
40. Движение тифозных больных в городе. *Киевлянин*. 1898. № 4. 4 січня. С.2.
41. Движение тифозных больных в городе. *Киевлянин*. 1898. № 6. 6 січня. С.2.
42. Движение тифозных больных в городе. *Киевлянин*. 1898. № 8. 8 січня. С.2.
43. Движение холерных заболеваний в Киеве. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 листопада. С.2.
44. Дело акушерки Георгиевской. *Киевлянин*. 1901. № 253. 13 вересня. С. 3; № 254. 14 вересня. С. 3.
45. Дело акушерки Георгиевской. *Киевлянин*. 1901. № 254. 14 вересня. С. 3.
46. Дело об искусственном выкидыше. *Киевлянин*. 1901. № 13. 13 січня. С. 3.
47. Детоубийство. *Киевлянин*. 1897. № 162. 14 червня. С. 3.
48. Деятельность чиновников полиции. *Южная копейка*. 1912. № 465. 5 квітня. С. 2.
49. Для ухода за больными. *Киевлянин*. 1898. № 62. 3 березня. С. 6.
50. До відома візників. Оповіщення. *Нова Рада*. 1917. № 200. 03 грудня. С. 3.
51. До порядків в Олександрівській лікарні. *Рада*. 1907. № 51. 2 березня С.4.

52. До справи в Олександрівській лікарні. *Рада*. 1907. № 51. 2 березня. С.4
53. Дочери покойного Измаила Васильевича Чешихина... *Киевлянин*. 1897. № 182. 4 липня. С. 1.
54. Дровяной вопрос. *Киевлянин*. 1917. № 233. 06 жовтня. С. 2.
55. Евгений Иванович Афанасьев. *Киевлянин*. 1897. № 53. 22 лютого. С. 1.
56. Желаю взять ребенка. *Киевлянин*. 1903. 2 січня. 6.
57. Женщина-врач. А.С. Балабанова *Киевлянин*. 1898. № 4. 4 січня. С.1.
58. Женщина-врач. Б.И. Пашкевич *Киевлянин*. 1898. № 6. 6 січня. С.1.
59. Заболевание и смертность Киева во второй половине 1868 года. *Киевлянин*. 1869. № 46. 19 квітня. С.2.
60. Заболевание Киевская мысль. 1908. № 244. 3 вересня. С. 4.
61. Завтра, в сороковой день кончины... *Киевлянин*. 1897. № 72. 13 березня. С. 1
62. Загадочный случай. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня. С. 3
63. Загромадження киевской набережной. *Киевлянин*. 1897. № 136. 18 травня. С.3.
64. Загрязнение нечистотами крещатицкой мостовой. *Киевлянин*. 1905. № 40. 9 лютого. С.4.
65. Замерзший ребенок. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня. С. 3
66. Заседание киевского общества врачей. *Киевлянин*. 1897. № 62. 3 березня. С. 3.
67. Затопления нечистотами. Киевская мысль. 1908. № 30. 1 лютого. С.2.
68. Затруднительное положение городского водопровода. *Киевлянин*. 1917. 05 липня. № 159. С. 3.
69. Значение здоровой воды. *Киевлянин*. 1909 № 206 28 липня С.3.
70. И.В. Чешихин (Некролог). *Киевлянин*. 1897. № 180. 2 липня. С. 2.
71. Из распоряжений полиции. *Киевлянин*. 1898 № 200 22 липня С. 2
72. Измаил Васильевич Чешихин. *Киевлянин*. 1897. № 180. 2 липня. С.1.
73. Изнанка Киева. «Клоповники». *Южная копейка*. 1912. № 507. 21 травня. С.5.
74. Институт физических методов лечения. *Киевлянин*. 1904. № 205. 26 липня. С. 5.

- 75.Ищу кормилицу. *Киевлянин*. 1901. № 73. 14 березня. С. 6.
- 76.К благоустройству города. *Киевлянин*. 1897. № 156. 19 червня. С.4.
- 77.К благоустройству киевских улиц. *Киевлянин*. 1897. № 156. 8 червня. С.4.
- 78.К благоустройству Львовского базара. *Киевлянин*. 1897. № 61. 2 березня. С.3.
- 79.К благоустройству Фундуклеевской улицы. *Киевлянин*. 1897. № 260. 20 вересня. С.3.
- 80.К вопросу о водоснабжении Александровской больницы. *Киевлянин* 1898. № 1. 1 січня С.3.
- 81.К вопросу о городской канализации. *Киевские вести*. 1907. № 10. 21 червня. С.3.
- 82.К вопросу об украинской прессе. *Киевская старина*. 1905. № 11 - 12. С. 108-109.
- 83.К изданию народной украинской газеты. *Киевская старина*. 1906. № 1. С. 16-17.
- 84.К растройству трамвайного движения.*Киевлянин*. 1917. 30 травня. № 129. С. 3.
- 85.К санитарному состоянию городских окраин. *Киевлянин*. 1897. № 207. 29 липня. С. 4.
- 86.К упорядочению извозного промысла *Киевлянин*. 1917. № 132. 02 червня. С. 3.
- 87.К упорядочению киевских тротуаров. *Киевлянин*. 1897. № 93. 3 квітня. С.4.
- 88.Киевская городская управа доводит до всеобщаго сведения. *Киевлянин*. 1901. № 309. 8 листопада. С.3.
- 89.Киевская Городская Управа извещает:. *Киевлянин*. 1917. № 256. 21 листопада. С. 1.
- 90.Киевские булки. *Киевлянин*. 1897. № 119. 1 травня. С. 3.
- 91.Киевский бактериологический институт. *Киевлянин*. 1901. № 306. 5 листопада. С.4.
- 92.Киевским извозчикам. *Киевлянин*. 1917. 28 березня. № 83. С. 3.
- 93.Книжные магазины Николая Ивановича Оглоблина. *Киевлянин*. 1905. № 40. 9 лютого. С.1.
- 94.Колективна скарга проституток. *Рада*. 1907. № 51. 14 березня. С.3.

95. Кто отравляет питьевую воду в Киеве. *Киевская мысль*. 1907. № 94. 5 квітня. С.3.
96. Куски трупа. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня С. 3
97. Лист до редакції. *Рада*. 1907. № 47. 25 лютого. С.4.
98. Лист до редакції. *Рада*. 1907. № 48. 26 лютого. С.4.
99. Ловля собак в Киеве и истребление их. *Киевлянин*. 1897. № 130. 12 травня. С.4.
100. Мертворожденный. *Киевлянин*. 1897. № 189. 11 липня. С. 3.
101. Мёртвый подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 164. 16 червня. С. 3.
102. Мёртвый подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 183. 5 липня. С. 3.
103. Мясные лавки на Печерском базаре. *Киевлянин*. 1897. № 151. 3 червня. С. 4.
104. На Галицькому базарі. *Рада*. 1906. № 38. 28 жовтня. С. 3.
105. На Днепре. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С.3.
106. На место скончавшагося 2 марта гласного думы... *Киевлянин*. 1897. № 64. 5 березня. С. 4.
107. Нарушение санитарных правил. *Киевлянин*. 1897. № 146. 28 травня. С. 4.
108. Нарушение санитарных правил. *Киевлянин*. 1897. № 162. 14 червня. С. 4.
109. Нарушение санитарных правил. *Киевлянин*. 1897. № 182. 4 липня. С. 3.
110. Недоброкачественная рыба. *Киевлянин*. 1897. № 121. 3 травня. С. 4.
111. Недоброкачественные булки. *Киевлянин*. 1897. № 115. 27 квітня. С. 4.
112. Недоброкачественные окорока. *Киевлянин*. 1897. № 99. 9 квітня. С. 4.
113. Недоброкачественный хлеб. *Киевлянин*. 1897. № 186. 8 липня. С. 4.
114. Недостаток воды. *Киевские вести*. 1909. № 133. 22 травня. С.3.
115. Неисправность уборщика падали. *Киевлянин*. 1897. № 195. 17 липня. С. 3.
116. Несчастный случай. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня. С. 3
117. Неубранная падаль. *Киевлянин*. 1897. № 355. 24 грудня. С. 3.
118. Неудачная попытка. *Киевлянин*. 1897. № 154. 6 червня. С. 3.
119. Новая извозчицья такса. *Киевлянин*. 1917. 18 квітня. № 96. С. 3.

120. Ночные врачебные дежурства в городском доме на Крещатике. *Киевлянин*. 1898. № 3. 3 січня С.4.
121. Ночные врачебные дежурства в Киево-Хрещатицкой аптеке. *Киевлянин* 1898. № 2. 2 січня. С.4.
122. Ночные врачебные дежурства в Киево-Хрещатицкой аптеке. *Киевлянин*. 1898. № 7. 7 січня. С.5.
123. О движении инфекционных заболеваний. *Южная копейка*. 1912. № 465. 5 квітня. С. 4.
124. Обзор научной деятельности проф. М. И. Стуковенкова и его клиники. *Киевлянин*. 1897. № 121. 3 травня. С. 4-5.
125. Общее собрание членов Общества для борьбы с заразными болезнями. *Киевлянин*. 1897. № 76. 17 березня. С. 3
126. Обязательное постановления г. начальника края. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С.3.
127. Ольга Николаевна и Елисавета Михайловна Стуковенковы... *Киевлянин*. 1897. № 72. 13 березня. С. 1.
128. Особое совещание по водопроводному вопросу. *Киевлянин* 1905. №130. 12 травня С.2.
129. Оставленные дети. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 марта С. 3
130. Оставленный ребенок. *Киевлянин*. 1901. №78 19 березня. С. 3.
131. Остро-желудочные заболевания. *Киевлянин*. 1909. №11. 11 січня. С.3.
132. Ответ г-ну Ів. Рыльскому и доктору Юркевичу. *Рада*. 1907. № 51. 2 березня. С.4.
133. Отвратительные колбасы. *Южная копейка*. 1912. № 498. 10 травня. С.4.
134. Отказ больницы принять тяжело больного. *Киевлянин*. 1901. № 331. 30 листопада. С.4

135. Открытие Киевского физико-медицинского общества. *Киевлянин*. 1897. № 62. 3 березня. С. 4.
136. Очистка города. *Киевлянин*. 1897. № 74. 15 березня. С. 3.
137. Панихида по М.И. Стуковенкову. *Киевлянин*. 1897. № 63. 4 березня С. 2.
138. Первый киевский союз для борьбы с дороговизной различных бакалейно-молочных и др. *Киевлянин*. 1917. 28 травня. № 128. С. 1.
139. Підкинуті діти. *Рада*. 1906. № 25. 13 жовтня С.3.
140. Підкинуті діти. *Рада*. 1906. № 78. 14 грудня. С.3.
141. По постановлению городской управы. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С.3.
142. Погребение профессора Е.И. Афанасьева. *Киевлянин*. 1897. № 56. 25 лютого. С. 3.
143. Погребение профессора М.И. Стуковенкова. *Киевлянин*. 1897. № 68. 9 березня. С. 4.
144. Подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 10. 10 січня. С. 3.
145. Подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 152. 4 червня. С. 3.
146. Подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 158. 10 червня. С. 3.
147. Подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 159. 11 червня. С. 3.
148. Подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 162. 14 червня. С. 3.
149. Подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 176. 28 червня. С. 3.
150. Подкидыш. *Киевлянин*. 1897. № 25. 25 січня. С. 3.
151. Подкидыши. *Киевлянин*. 1897. № 195. 17 липня. С. 3.
152. Пожертвование в пользу больных тифом. *Киевлянин*. 1898. № 4. 4 січня. С.5.
153. Покушение на убийство. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня. С. 3
154. Предпраздничные очереди *Киевлянин*. 1917. № 283. 24 грудня. С. 3.
155. Про хліб. *Відродження*. 1918. 25 травня. №46. С. 6.
156. Проект крытого рынка в Киеве. *Киевлянин*. 1897. № 281. 11 жовтня. С. 3.

157. Проект крытого рынка в Киеве. *Киевлянин*. 1899. № 71. 12 березня. С. 3.
158. Проект нового базара. *Киевлянин*. 1898. № 130. 12 травня. С.2.
159. Против переполнения трамваев. *Киевлянин*. 1917. № 95. 16 квітня. С. 3.
160. Професор Е.И. Афансьев (Некролог). *Киевлянин*. 1897. № 53. 22 лютого. С. 3
161. Професор М.И. Стуковенков (Некролог). *Киевлянин*. 1897. № 62. 3 березня. С. 3.
162. Работы по расширению сети городской канализации. *Киевлянин*. 1909. № 136. 16 травня. С. 5.
163. Ребенок. *Киевлянин*. 1904. № 259. 18 вересня. С. 6.
164. Рентгеновский кабинет. *Киевлянин*. 1904. № 100. 10 квітня. С. 6.
165. Реорганизация Троицкого базара. *Киевлянин*. 1897. № 61. 2 березня. С. 4.
166. Родильный приют. *Киевлянин*. 1898. № 6. 6 січня С.5.
167. Родильный приют. *Киевлянин*. 1901. № 210. 1 серпня. С. 1.
168. Родильный убежище *Киевлянин*. 1904. № 207. 28 липня. С.4.
169. Роковая оплошность. *Киевлянин*. 1897. № 63. 2 березня. С. 3.
170. Санитарное состояние в г. Киеве во второй половине июня. *Киевлянин*. 1869. № 179 8 липня. С.3
171. Свалка навоза в городе. *Киевлянин*. 1897. № 78. 19 березня. С.4.
172. Скоропостижная смерть. *Киевлянин*. 1904. № 72. 12 березня. С. 3.
173. Смертність дітей в київському земському приюті «Ясла». *Рада*. 1908. № 141. 20 червня. С.2.
174. Смерть от аборта. *Киевлянин*. 1907. № 132. 14 травня. С. 2.
175. Совещание по водопроводному вопросу. *Киевские вести*. 1909. № 159. 17 червня. С.4.
176. Строительная лихорадка. *Киевлянин*. 1900. № 39. 8 лютого. С.4.
177. Табак для Киева. *Киевлянин*. 1917. № 190 10 серпня. С. 3.
178. Труп ребенка. *Киевлянин*. 1897. № 339. 8 грудня. С. 3.

179. Убежище для беременных и родильщиц. *Киевлянин*. 1905. №130. 12 травня. С.4.
180. Убежище для беременных и родильщиц. *Киевлянин*. 1905. №150. 1 червня. С.4.
181. Уголь для Киева. Ходатайство электрического общества. *Киевлянин*. 1917. № 62. 03 березня. С. 3.
182. Українська преса в 1907 р. *Киевские вести*. 1908. № 1. 1 січня. С. 2.
183. Упорный колбасник. *Киевлянин*. 1897. № 163. 15 червня. С. 4.
184. Фабрика ангелов. *Киевлянин*. 1902. № 76. 16 березня. С.3.
185. Харчовий кризис у Києві. *Нова Рада*. 1918. . №35. 16 березня. С.2.
186. Химико-биологическая лаборатория О.И. Гейлиг. *Киевлянин*. 1905. № 11. 11 січня С.6.
187. Хлібний пайок. *Відродження*. 1918. 2 серпня. №102. С. 3.
188. Холера в Киеве. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 листопада. С.3.
189. Экспертная канализационная комиссия. *Киевские вести*. 1909. № 37. 7 лютого С.5.

Матеріали особового походження

190. Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників : хрестоматія / упорядники М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. – 316 с. – іл.
191. Грінченко М. Спогади про Івана Нечуя-Левицького. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 111–127.
192. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (Спогади)./ упоряд., І.Гирич. Київ : Темпора, 2011. 792 с.
193. Лисенко М. В. Листи / Упоряд., примітки та комент. О. Лисенко. Київ : Мистецтво, 1964. 533 с.

194. М. В. Лисенко : спогади сина / О. М. Лисенко ; літ. виклад Б. Хандроса ; вступ. ст. М. Рильського. 4-е вид., перероб. і доп. Київ : Мистецтво, 1966.
195. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага / Упорядниці: Т. Демченко, О. Мисюра. Чернігів : Просвіта, 2011. 210 с.
196. Стариков Г. Олександр Кониський - Думки і помітки. *Мислене древо* – багатомовний український сайт. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/K/KonyskyO/OtherWorks/DumkyIPomitky.html> (дата звернення: 13.03.2025).
197. Щербаківський В. про Миколу Лисенка. *Музика*. URL: <https://mus.art.co.ua/vadym-shcherbakivskyy-pro-mykolu-lysenka/> (дата звернення: 13.04.2025).

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, нариси, статті, тези доповідей

182. Водотика Т. Історія повсякдення. Київ. Початок XX століття. Харків: Фоліо, 2020. 251 с.: іл.
183. Гедьо А., Мілютін М. Санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві в умовах соціальної нестабільності на шпальтах міської преси кінця XIX – початку XX ст. *Київські історичні студії*. 2022. № 2. С. 125 – 132.
184. Гедьо А., Мілютін М. Київ очима преси: санітарні та інфраструктурні виклики за матеріалами міської періодики кінця XIX – початку XX ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2024. № 40. С. 24. URL: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2024-15-40-20-33>.
185. Гребцова І.С. Контент-аналіз як метод вивчення матеріалів регіональної преси середини XIX ст. *Записки історичного факультету*. Одеса, 2020. Вип. 31. С. 145-157.
186. Грінченко Б. Тяжким шляхом (про українську пресу). Київ, 1912. 74 с.
187. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.. Львів: Видавництво «Світ». 2005. Т. 2. 678 с.

188. Животко А. Історія української преси. Регенсбург, 1946. 134 с.
189. Кругляк М. Аборти в підросійській Україні в XIX – на початку XX ст.: модернізація VS традиційна культура. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право*. 2021. № 1. С. 30-36.
190. Кругляк М. Проблема підкинутих дітей на тлі модернізаційних процесів Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі підросійської України) *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020. № 33. С. 28.
191. Левчук О. Преса Києва 1905 – 1914 рр.: особливості типологізації. *Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського): Матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2016. С. 434 - 437.
192. Мандзюк Д. Право на смерть. Самогубства у Львові часів цїсарства. Львів : Книг., 2022. 268 с.
193. Матеріали до історії української медицини: в 2 т. 1975 - 1988. / за ред. В. Плющ. Нью-Йорк; Мюнхен: Українське лікарське товариство Північної Америки, 1975 Т. 1. 336 с. Матеріали до історії української медицини : в 2 т. - 1975 - 1988. / голов. ред. П. Джуль. Чикаго: Українське лікарське товариство Північної Америки, 1988 Т. 2. 298 с.
194. Мілютін М. Медичні товари та послуги у рекламному просторі київської періодики кінця XIX – початку XXI ст. *Грінченко – Сетон міжнародний журнал молодих науковців*, 2 (2), С.63–71.
195. Назаренко Д. Київські медики: Портрети. Київ : ВД: "Кий", 2024. 232 с.
196. Нариси з історії української медичної науки та освіти / за ред. В. Плющ. Мюнхен: УВАН у Німеччині, 1970 Т. 1: Від початків української державності до 19 століття. 342 с..
197. Ніс С. Д. Про холеру. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1875. 48 с.

198. Ціборовський О. М. На варті здоров'я : історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні Київ: Факт, 2010. 687 с.: іл.
199. Шандра В., Карліна, О., 2020. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Український історичний журнал. [онлайн]. 5, С. 37–54. doi: 10.15407/uhj2020.05.037
200. Billig M. Banal nationalism. London • Thousand Oaks • New Delhi : SAGE, 1995. 200 p.
201. Hedo A., Miliutin M. Epidemics in Kyiv covered in the newspaper periodicals of the city of the late 19th–early 20th centuries. *Skhid*, 2021, № 2(3). P. 12-18.

Показчики, довідники, енциклопедії, словники

202. Медицина в Україні. Медична біографістика. Випуск 2. Друга половина XIX–початок XX століття. Літери Т–Я. Біобібліографічний словник /уклад. : С. М. Булах, В. В. Харченко; наук. ред. Т. А. Остапенко. Київ: 2021. 896 с.
203. Весь Киев : адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. Киев: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, 1911. С. 290.
204. Весь Киев : адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. Киев: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, 1906. С. 290.
205. Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. Второе издание / ред. А. Холоша. Київ : Довіра, 2005. 256 с.
206. Старовойтенко І., Горбач Ю. «Рада» – щоденна українська газета Наддніпрянщини. Показчик змісту (1906-1908). Київ: Темпора, 2021 Т. 1. 1224 с.

Дисертації, автореферати дисертацій

207. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: дис. ... канд істор. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 178 с.

208. Волобуєва А. М. Становлення і розвиток преси Києва (1835-1917): типологія, проблематика, національна спрямованість: автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04: Київ, 2008. 20 с.
209. Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905-1914 рр.): дис. ... канд істор. наук: 07.00.06 / Київ. нац. універ. Ім. Тараса Шевченка, 2018. С. 280
210. Садівничий В. Становлення вітчизняного інформаційного простору в сегменті медичної преси наддніпрянської України XIX – початку XX століть: типологія, функціонально змістові особливості, комунікативно-прагматичні складник : Дис. ... докт. наук із соц. комунікацій. Київ, 2015. 480 с.
211. Сенкевич Г. Міська газета: творчо-соціальна парадигма функціонування : автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04. Запоріжжя, 2010. 16 с.

Електронні ресурси

210. Іван Франко – Тяжкі роки (1863 – 1872). *Енциклопедія життя і творчості Івана Франка – головна сторінка*. URL: <https://www.i-franko.name/uk/BioStudies/1901/KonyskyLife/HardYears.html> (дата звернення: 20.04.2025).
211. Ігор Сікорський та його київська адреса. URL: <https://kpi.ua/sikorsky-home>. (дата звернення: 30.03.2025).
212. *Легіон Українських Січових Стрільців. Фото архів*. URL: <https://www.legionukrainiansichriflemen.com/>. (дата звернення: 30.04.2025).
213. У тіні каштана, у світлі сонця: загублена фотохроніка старого Києва (1911 рік). *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/u-tini-kashtana-u-svitli-sontsia-zagublena-fotokhronika-starogo-kiieva/> (дата звернення: 08.06.2025).
214. Щербашина Н. 100 лет назад Киев был столицей проституции. URL: <http://www.old.kiev.ua/node/146> (дата звернення: 30.04.2025).

ДОДАТКИ**Світлини міста****Додаток А**

Вулична їжа на ринку в Києві. 1911 рік³⁰⁸

³⁰⁸ У тіні каштана, у світлі сонця: загублена фотохроніка старого Києва (1911 рік). Локальна історія. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/u-tini-kashtana-u-svitli-sontsia-zagublena->

Люди біля торговельних кіосків. Київ. 1911 рік³⁰⁹

Додаток Б

Газетні публікації

ВРАЧИ, ЛЕЧЕБНИЦЫ

Д-ръ Авербухъ сифил., вен. лѣч. хрон. трип. бол. пузыря и почек. 10—12 и 5—7, ж. 12—1. Прорѣзан. 19. тел. 2301. 7113-00-95

Д-ръ БРОНЪ Сиф. вен. кожн. лѣч. электр. массе., вод. эл. свѣт. ванн., 9—12, 6—8 Прорѣз. 21. 8347—000—294

Д-ръ Л. І. Гольденбергъ. Б.-Васильков 41. Былш. практ. Париз. Клин. Сиф. венер. нерв. кож. полоз. безсил. Лѣч. хрон. трип. 9—12, 4—7.

Д-ръ Н. А. Гиндлинъ, Болѣзни почекъ, пузыря, половой сферы. (эндо-цистоск., электротер.), венер. сиф. кожн. Пр. 8—11 у., 5—3 в., дамъ отъ 1—2 д. Вульв.-Кудряски, 41. 4206-200-133

Д-ръ Гордонъ. Сиф. вен. и полов. безсиліе. 10—1. —7. Софійская, 14. 3185—300—133

Д-ръ Клейнеръ Кожн., венер., нер., сифил., мочепол., (хронич. трипперъ) нервн. пол. безсиліе, лѣченіе электрич. свѣт. пар ваннами 8—12 и 4—8. Б.-Васильковская, 25. 8428-00-81

Д-ръ Г. Н. Лурье. Сиф. венер. лѣч. хрон. трип. горл. Пріемн. 8—12 и 4—7 1/2 в. Прорѣзан 7. 3531-300-206

Д-ръ Ланда Венер., сиф. кожн. 9—12 и 6—8 ч. Женщ. 12—1 ч. Прорѣзан. 14. 7582-0-12

Л. Маркусъ. Сиф. вен., кожн. 9-12, 5-8 жен. 3-4. Золотоворотск. 13 уг. В.-Подв. 3700—11

Д-ръ МЕРЗОНЪ Николаев., 3. Сиф. вен., кожн., полов. разстр. Лѣченіе свѣт., горяч. вод., электр. вибр. массаж. Отъ 9—12, 4—8. Женщ. 1—2 ч. 5051—000—95

Д-ръ Райхеръ. Сиф. вод. кожн. 8—10 и 4—3. Б.-Васильковская № 28. 2064—300—13

Д-ръ Синельниковъ СИФ., ВЕН., МОЧ. КОЖ., пол. разстр. 9—12 ч. и 5—8 ч. Женщ. 4—5 ч. Крещатики 41. 86—300—13

Д-ръ А. Слущія. Сиф., вен., кож., кож. 8—12 у. и 5—8 ч. Женщ. 4—5. Подоль. Андреевская ул. № 76 в. тел. 2094. 131—300—133

Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1909. № 84. 28 березня. С. 1.

fotohronika-starogo-kiieva/ (дата звернення: 08.06.2025).

³⁰⁹ Там само.

Из жизни вибриона. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 вересня. С. 3.

Движеніе холерныхъ заболѣ-
ваній въ мѣсяцъ.
с 10 час. веч. 6 ноября до 10 час.
веч. 7 ноября.

Больницы.	Заболѣвш.	Умершіе	Выздор- вившіе	Состоятъ.
Александровская	19	1	3	19
Кирилловская . .	—	—	2	13
Воен. госпиталь	—	1	—	—
Итого . . .	1	2	5	32
За 47 дн. все- го было	1242	363	819	—

Движение холерных заболеваний в Киеве. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 ноября. С. 3.

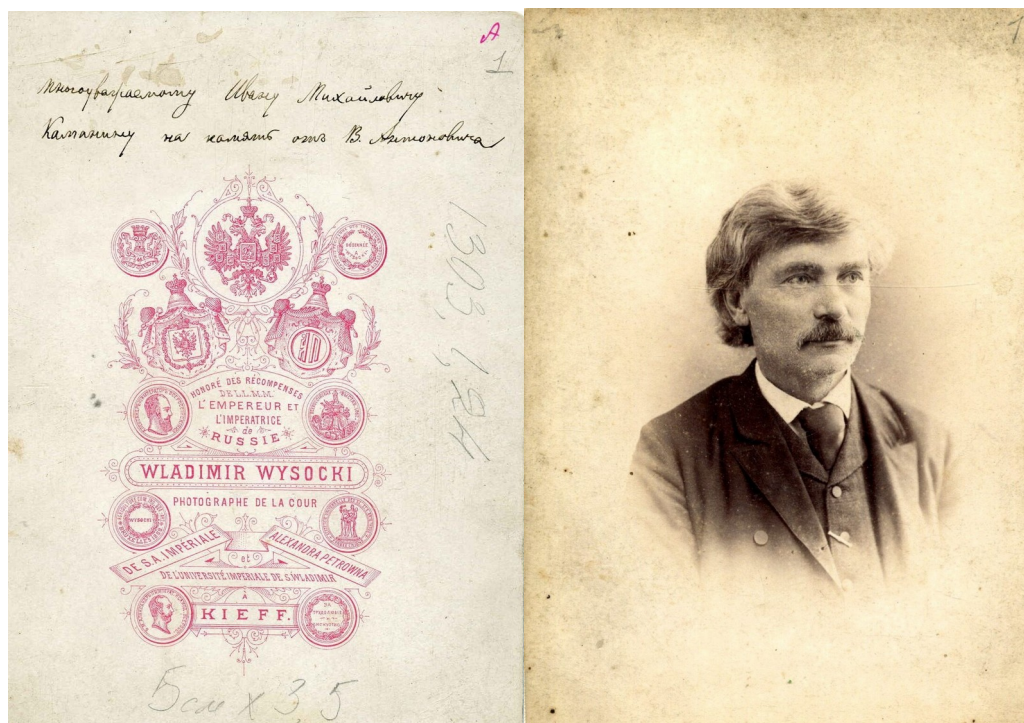
Въ воскресенье, 14 ок-
тября, на углу Крещатика
и Фундуклеевской ул., въ
домъ Бернера будетъ от-
крытъ извѣстный въ Рос-
сиі историческій и научно-
анатомическій
МУЗЕЙ
Ф. О. ПАТЕКЪ.

Заключаетъ въ себѣ болѣе 1,000 предме-
товъ. Масса новостей. За входъ въ музей
25 коп. Дѣти и нижн. чины по 15 коп.
Въ анатомическій отдѣлъ 15 коп. Для дамъ
по пятницамъ. Музей будетъ открытъ отъ
10 ч. утра и до 10 ч. вечера. Подробности
въ афишахъ. к1-2 Р21251

Музей Ф.О. Патека. *Киевлянин*. 12 жовтня. 1901 №283 С.1.

Додаток В

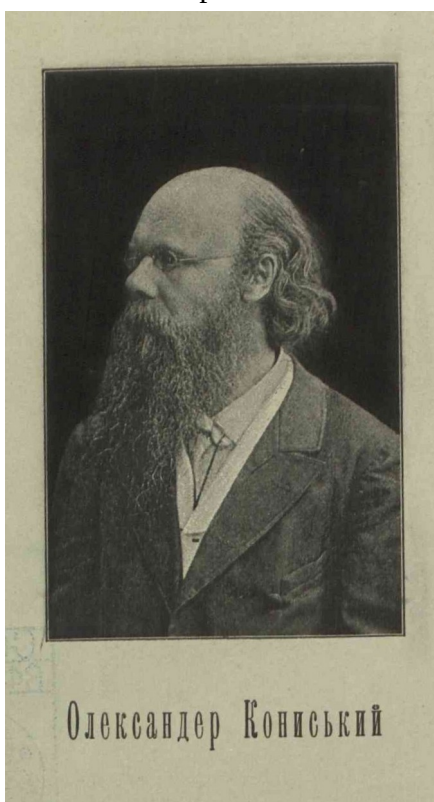
Персоналії

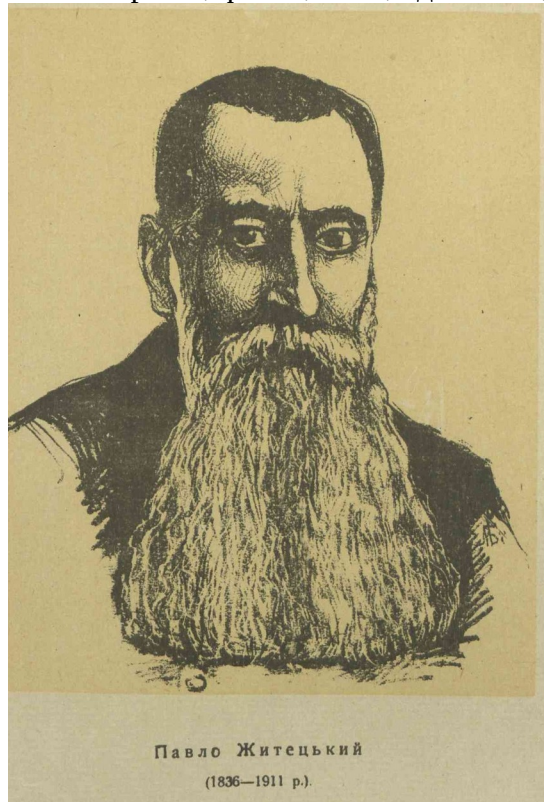
Індивідуальне фото Володимира Антоновича з дарчим написом Івану Каманіну. [1908 р.]
ЦДАМЛМ України, ф. 1303, оп. 1, од. зб. 24, арк. 1, 1 зв.

Листівка з зображенням Іллі Шрага. Б/д. ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, од. зб. 302, арк. 62.

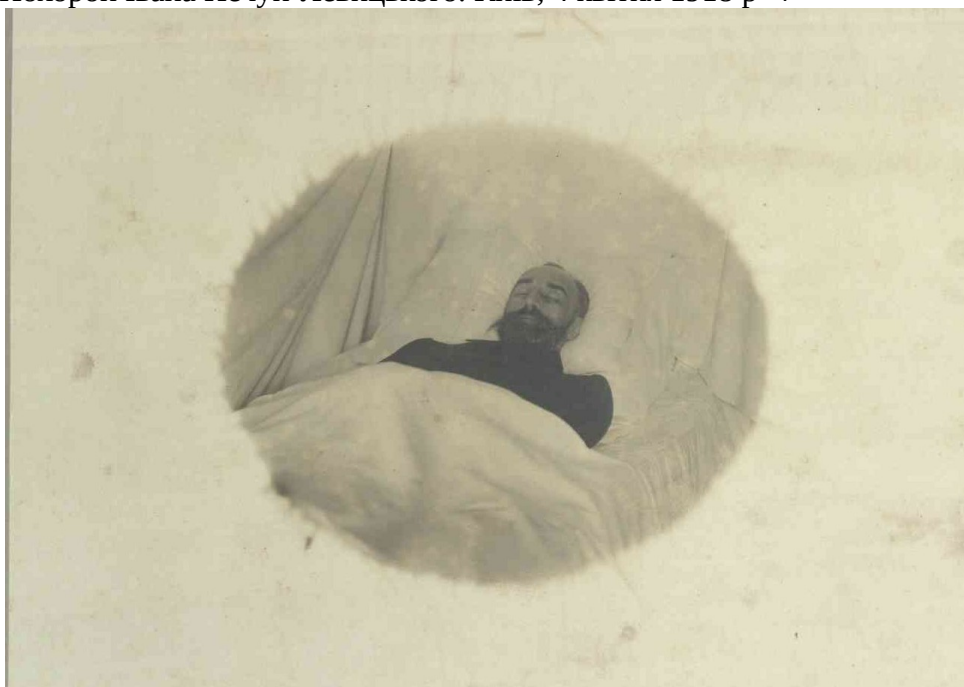
Листівка з зображенням Олександра Кониського. Б/д. ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, од. зб. 308, арк. 18.

Павло Житецький. Відбиток ліногравюри. Б/д. ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, од. зб. 308, арк. 18.

Похорон Івана Нечуй-Левицького. Київ, 4 квітня 1918 р³¹⁰.

Борис Грінченко у труні. 28 жовтня 1910 р. ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, од.зб. 298, арк. 1.

³¹⁰ *Легіон Українських Січових Стрільців. Фото архів.*
 URL: <https://www.legionukrainiansichriflemen.com/>. (дата звернення: 30.04.2025).

Похорон М. В. Лисенка. 28 жовтня 1912 р. ЦДАМЛМ України, ф. 4, оп. 2, од.зб. 622, арк. 18.